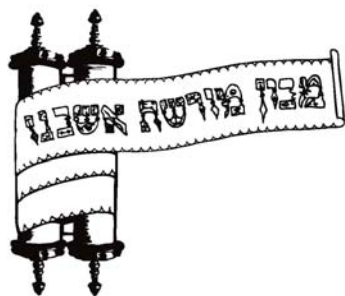

ירושתנו | ספר אחד עשר ה'תשפ"א

ירושתנו

ה'תשפ"א

ספר שנה
לתורתם של חכמי אשכנז
אורחותיהם ומנהגיהם, מסורות
וזכרונות, מחקרים וסקירות
כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשפ"א

ספר אחד עשר

מכון מורשת אשכנז
בני ברק פרוס תשפ"א

ירושתנו

יוצא לאור ע"י מכון מורשת אשכנז
ת.ד. 87 בני ברק

עורכים:

הרב שלמה יהודה ליב הופמן, מודיעין עילית
הרב יוסף שלמה מאיר, אלעד

חברי מערכת:

הרב בנימין שלמה המבורגר, בני ברק
פרופ. מאיר הילדסהיימר, בני ברק
הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ, ירושלים
הרב משה המבורגר, ירושלים

דוא"ל מערכת ירושתנו: yerushaseinu@gmail.com

**לזכר אבות משפחת המבורגר יושבי אלצנאו
שצאצאיהם פעלו למען הוצאת כרכי 'ירושתנו'**

ר' דן דניאל המבורגר (הראשון)
נולד למשפחת המבורגר הותיקה בעיירת אבותיו אלצנאו
שבקירבת פראנקפורט דמיין

בנו ר' הירץ הוגו המבורגר
ממשיך שושלת המשפחה באלצנאו

בנו ר' דוד המבורגר
נולד בשנת תקנ"ד באלצנאו, ונפטר בה בכ"ז בתשרי תרל"ח

רעייתו מרת מריאנה לבית שטראוס
נולדה בשנת תקנ"ה, ונפטרה באלצנאו בפסח שני תר"ח

בנם ר' דן דניאל המבורגר (השני)
נולד באלצנאו בי"ז באלול תקפ"ד, ונפטר בה בח' באייר תרמ"ב

רעייתו מרת פרנציסקה פאני לבית רוטשילד
נולדה בבאבנהאוזן בכ"ט באדר ב' תר"ג,
ונפטרה באלצנאו בי"ז באייר תרע"ב

שנים מילדיהם:

ר' יהודה יוליוס המבורגר
נולד באלצנאו בי"ד באלול תרל"ז
ונהרג עקה"ש באושוויץ
בשנת תש"ב

**רעייתו מרת עלזה יוליה
לבית שטיינהאוזר**
נולדה באוברלאורינגן בכ"ג באדר
תרמ"ה.
נהרגה עקה"ש יחד עם בעלה
(הורי מרת מרים בכרך, אלצנאו-
ניו יורק)

ר' אליעזר לואי המבורגר
נולד באלצנאו בח' בניסן תרל"א
ונהרג עקה"ש בריגה לטביה
בשנת תש"א

רעייתו מרת גיטל גיזלה קתרונה
נולדה בווינה בכ"ג במרחשוון תרל"ה,
כתם של הג"ר בנימין שלמה זלמן
שפיצר רבה של ווינה ומרת אסתר בת
מרת שמחה להמאן בת החת"ס
נהרגה עקה"ש יחד עם בעלה
(הורי ר' משה המבורגר, פראנקפורט-באזל,
ור' יעקב המבורגר, פראנקפורט-ניו יורק)

תוכן עניינים

רבותינו שבאשכנז

פרישת רבינו יחיאל מפריז על מסכת מועד קטן / הרב ישראל אייזנשטיין טו
מגדולי בעלי התוספות היה רבינו יחיאל מפריז, המצוטט רבות בכתבי רבותינו הראשונים, אולם מכתביו כמעט ולא נותר בידינו. חיבורו על מסכת מועד קטן, לדפים ד ע"א - יב ע"א, המקיף את הלכות חול המועד, גנוז היה עד כה בכתב יד, ומתפרסם לראשונה בעריכה דקדקנית, כולל השוואות לדבריו בכתבי תלמידו שכתב אף הוא 'שיטה' למסכת זו ולשאר הראשונים המצוטטים את דבריו.

תשובת המינים / רבי יצחק אייזיק טירנא זצ"ל מג
חיבורו של רבי אייזיק טירנא, ספר המנהגים, הוא המפורסם ביותר בתחומו וזכה לעשרות מהדורות. לעומת זאת, חיבורו האחר, 'תשובת המינים', לא ידוע ועד עתה היה גנוז בכתב יד. חיבור זה נועד לענות על שאלות המינים, הלא אלו הנוצרים, ומצטרף לחיבורים אחרים שנתחברו באותו דור ובסמוך לו.

סדר תשובה למי שהניח תפילין פסולים ימים רבים / רבי יהודה רויטלינגן מילר זצ"ל קה
רבי יהודה רויטלינגן מילר אב"ד בינגא מביא מסורת איש מפי איש מפי השל"ה, על אודות מקרה באחד שבדק את תפיליו והתברר לו שזה שנים רבות הניח תפילין פסולות. הפלא הוא, שבמהלך עשיית סדר התשובה שהורה לו השל"ה, זכה לתקן תפילין של נער באותו פסול ממש שהיה בתפילין שלו.

עריכת קידושין במקום מרא דאתרא; תערוכת כלועה בכלי אחר י"ב חודש / רבי יוסף שטיינהרט זצ"ל קח
סמכותו של מרא דאתרא בעריכת קידושין, האצלת סמכות זו לאחרים ושכר הרב על עריכת קידושין, מתבארים מתוך שני מכתבים של בעל 'זכרון יוסף', לצד שאלה הלכתית בענין תערוכת בשר וחלב בכלים שלא השתמשו בהם יותר מי"ב חודש. כשמביין השיטין למדים אנו על טרדותיו הגדולות במלאכת הרבנות של רבי יוסף זצ"ל.

פירושי מגילת איכה / רבי נתן מאז זצ"ל קיג
כתבי רבי נתן מאז זצ"ל, ריש דיינא דפפד"מ ובעל 'בנין שלמה', שרובם היו רובם גנוזים שנים רבות בכתב יד, היתה להם עדנה לאחרונה, וכבר יצאו לאור עולם על כמה ממסכתות הש"ס בידי האמונות של הרב מרדכי עמנואל. כאן אנו זוכים לפנים נוספות מתורתו, לפירושו על מגילת איכה, מתוך כתביו על נביאים וכתובים.

שו"ת בענין מילת גוי ופריעת מצוה / רבי משה טוביה זונדהיימר זצ"ל קכא
בעיה עמה עשויים גם מוהלי זמננו להתמודד עמה, היא מילת גוי לשם רפואה. שאלה זו נשאלה לרמ"ט זונדהיימר רבה של האנוי מאת ידידו רבה של פרידברג. בסיום הדיון בשאלה זו הוסיף רמ"ט לפלפל בענין פריעת מצוה, ואם מותר בשבת לעשות מילה ע"י אחד ופריעה ע"י אחר.

פולמוס קבורת אפר הנשרפים / רבי חנוך ארנטרוי זצ"ל קכח
התפשטות ההשכלה בקהילות ישראל ובעקבותיה הנהגת מנהגים הנוגדים את תורת ישראל, הביאה את רבני הקהילות להתמודד עם שאלות קשות. אחת מהן, מה לעשות באלו שביקשו לשרוף את גופותיהם לאחר מיתתם ובני משפחתם מבקשים בדיעבד לקבור את האפר בקבר ישראל. התמודדות זו הביאה לידי פולמוס חריף בין רבני ישראל, שהדים ממנו במאמר זה.

תיקון עירובין בעיר פריז [א] / רבי בנימין שלמה זלמן המבורגר זצ"ל הי"ד קלג
שאלת העירוב בערים גדולות היא עתיקת יומין. אחת הערים הללו היתה פריז. רבי בנימין שלמה המבורגר ששימש בה כדיין ומורה צדק של קהילת 'עדת יראים', שיגר את שאלתו לגרא"י הרצוג. מכתב זה מהווה שריד לתורתו של אותו גאון וצדיק שנספה בימי הזעם.

תיקון עירובין בעיר פריז [ב] / רבי אליהו מונק זצ"ל קלו
בהמשך למאמר הקודם, אף שאלה זו מרבה של קהילת 'עדת יראים' בפריז נשלחה לגרא"י הרצוג. אולם, כפי שמתברר ממקורות אחרים, נשלחה גם לרבי חיים עוזר גרוד'נסקי אשר בוילנא, והוא שלחה לרעהו ה'חזון איש' שבאותם ימים כבר התיישב בבני ברק. שאלת חכם זו, עשויה לשפוך אור על תשובת רבי חיים עוזר.

הלכה ותוספות

מכתבים לתקנת הכלל / רבי יהושע ישעיה נויבירט זצ"ל קמא
כחמש שנים לפני פרסום ספרו המונומנטלי 'שמירת שבת כהלכתה' כבר עסק הרב נויבירט זצ"ל בתקנת הכלל והצלחם מאיסורים חמורים, כפי שבא לידי ביטוי באחד ממכתביו המעורר על איסור ריבית בקנייה בתשלומים. במכתב אחר מאותה תקופה ביקש להעיר את תשומת לבו של הרבנות הראשית על חובתה להשרשת יסודי האמונה המתערערת אצל רבים בעקבות השואה האיומה.

חיוב תפילין לכהנים בעבודתם / רבי משה אריה הלוי במברגר זצ"ל קמד
בין כתביו הרבים של רבה האחרון של העיר מץ, רבי משה אריה הלוי במברגר זצ"ל, שנסתלק בשנת תשע"ד, נמצא 'פלפול' העוסק בחיוב תפילין לכהנים בעת עבודתם בבית המקדש. מעין סגירת מעגל מלבן הרב את דברי רבה הגדול של מץ, הלא הוא בעל שאגת אריה, שאת זכרו דאג להנציח בקהילתו.

הערות ועיונים לשו"ת נחל אשכול / הרב שמואל חיים דומב קמז
הערות ועיונים, הוספות וידיעות חשובות מאוצרותיו של הגאון והדיין רש"ח דומב שליט"א, בעקבות תורתו של בעל 'נחל אשכול', שיצאה לאחרונה בהידור רב מתוך ספריו וכתביו ע"י מכון 'שמרי משמרת הקדש' בירושלים.

שיטת הרא"ש ורבתינו שבאשכנז בברכות השחר / הרב עקיבא אולמן קנ
מחלוקת ראשונים היא בהגדרת ברכות השחר, אם נאמרות על עצם הבריאה (כדעת הרשב"א) או שהן ברכות הנהנין (כדעת הרא"ש). ביאור מחלוקת זו מסתעף לגדרי חובת נטילת ידיים שחרית ולפני תפילת מנחה. מחלוקת נוספת בגדרי ברכת התורה, שנחלקו בה הרא"ש ורביתנו תם, מביאה לידי בירור חובת ברכה זו לאחר שנת היום או למי שניעור כל הלילה.

'פסקי תוספות' כמקור להשלמת התוספות שלפנינו לפרק מי שהחשיך / הרב ישראל אייזנשטיין..... קנז
עיון ב'פסקי תוספות' לפרק 'מי שהחשיך' במסכת שבת, מגלה שלפני בעל 'פסקי תוספות' היו תוספות אחרים לפרק זה מאשר אלו הנדפסים לפנינו. מחבר המאמר, שלאחרונה הולך וחוקר ספרות נשכחת זו ומפרסם מסקנותיו בבמות שונות, מתחקה אחר מקורות מקבילים ל'פסקים' אלו, בנסיון לשחזר את התוספות שהיו לפני בעל הפסקים.

תקרב רינתי

שלושה פיוטי הושענות הנדפסים לראשונה מתוך כתבי-יד / הרב יעקב ישראל סטל קסה
שלושה פיוטי הושענות, שכפי הנראה יועדו להושענא רבה, ממנהג צרפת שנשתכח ונעלם ברבות השנים והגירוסים, נשמטו ונעלמו מעיני מהירי מחזור סוכות 'לפי מנהג אשכנז... ומנהג צרפת לשעבר', מתפרסמים לראשונה, עם ביאור החושף את מקור הביטויים כמו גם החידושים המסתתרים בפיוט.

נוסח קרבנות המוספים של ראש השנה ושל יום הכפורים / הרב ראובן קצואר קעט
נוסח קרבנות הנאמר בתפילות המוספים של ראש השנה נידון בירושתנו ספר חמישי. בעל המאמר שלפנינו מתפלמס עם המאמר שקדם לו ומצרף לדיון זה את נוסח קרבנות שבמוסף ליום הכיפורים, וחושף את הקווים המשותפים בין נוסחאות של מוספי ראש השנה ויום הכיפורים.

תורת אמך

אשרי העם יודעי תרועה / הרב דניאל יהושע גולדשמידט ריג
מתוך ליבון השאלה: איך הוכתרו עם ישראל בתואר 'יודעי תרועה' בעוד שאופן תקיעת 'תרועה' רפויה בידינו עד שתיקנו חז"ל שלושה אופני תקיעה לתרועה, מגיע רבה של קהילת אשכנז במודיעין עלילת לידי בירור משמעות 'מנהג' לעומת 'תקנה'.

קידוש לבנה בשבת ויום טוב / הרב אליעזר בראדט רכ
שאלת קידוש לבנה בשבת וביום טוב נידונה רבות בספרי הפוסקים. במאמר הנוכחי, תוך כרי בחינת וליבון המקורות הרבים, מציג מחבר המאמר את המקרה כמסוגל לשפוך אור על דרכם של מרן המחבר, הרמ"א ונושאי כלי השלחן ערוך, ובפרט ליחסם למהרי"ל – אבי מנהג אשכנז ובנותיה.

ה'יחוס' במשנת ה'חתם סופר' / הרב בנימין שלמה המבורגר רמו
'א' חתם סופר'ס אייניקל' (נכד החתם סופר) הוא ביטוי שרבים מתגאים בו. אולם מה דעתו של נשוא גאוה זו - החתם סופר עצמו – לשאלת הייחוס? המחבר סוקר בהרחבה סוגיה זו, החל בייחוסו של החת"ס, ועד החובה הנדרשת מנכדי החתם סופר. כולל חיפוש אחר יחוס בשידוכין, ועד כמה דורות משפיע הייחוס.

בינת דורות

יחס הרא"ש לנוסח התלמוד של 'ספרי ספרד' / הרב אהרן גבאי רפז
בתקופת הראשונים נודעו שינויי נוסח רבים בנוסח כתבי היד של ספרי התלמוד, בין מרכזי התורה הגדולים, אשכנז וספרד. הרא"ש, מגדולי חכמי אשכנז שנאלץ להימלט לספרד, ראה מקרוב את שני מרכזי התורה. אף שידועה ומפורסמת דעתו בתשובותיו על מסורת אשכנז העדיפה על מסורת ספרד, דעתו על נוסח ספרי התלמוד נראית כנסתרת בכמה מקומות בספריו. המאמר מבחין בין המקורות ומשליך סדר בסוגיה.

רשימות וצינונים אוטוביוגרפיים מאת ר' מנחם אולדנדרוף בכתב יד עברי / אפרים קופפר ז"ל שד
רבי מנחם ב"ר נפתלי אולדנדרוף אשר נולד בשנת ר"י בפרנקפורט-דמיין, ונפטר במסטרטה שבאיטליה לא לפני שנת רס"ד, היה סופר פורה וגם כתב שירי ידיישי, לצד העתקת ותרגום טקסטים עבריים וארמיים לידידיש. על פי אחד מכתבי היד שלו חשף אפרים קופפר פרטים רבים על תולדותיו של סופר זה. המאמר שהתפרסם בידידיש תורגם כאן והושלם על פי כתב היד ע"י הרב יואל בינדר, שהוסיף ציונים ומקורות רבים למאמר.

תולדות הגאון כמהר"ר ישעיהו בערלין ז"ל / רבי אברהם ברלינר זצ"ל שטו
תולדותיו של רבי ישעיהו ברלין, שהגותו מפארות את גליונות דפי הש"ס, נסקרו לראשונה בהרצאה שנשא רבי אברהם ברלינר, ממורי בית המדרש לרבנים בברלין, ונדפסו לראשונה בגרמנית ולאחר מכן בעברית בסדרת מאמרים ארוכה בכה"ע 'מגיד משנה'. כאן אוחדו כל המאמרים, נערכו והותקנו בתוספת הערות.

כינויי גנאי לחגאות הנוצרים בלוחות העבריים / הרב נתן נטע בידרמן שלב
חיי היהודים בגולה לצד שכניהם הנכרים הצריך עריכת לוחות שנה - 'עברונות' - בהם צויינו גם חגאות הנכרים לצד התאריך העברי, כדי שידע היהודי לכלכל את צעדיו ועסקיו עם שכניו. חגאות אלו צויינו תמיד בלשון וכינוי של לעג ובזיון, תופעה שיש לה שורש כבר בימות הנביאים וחז"ל. תופעה זו נסקרת לפי שכחותה במהלך הדורות, תוך השוואה לשני מקורות - האחד בנדפס והשני מכתב יד.

ישיבת פרשבורג בימי ה'כתב סופר' / רבי דוד צבי לווינגר זצ"ל שמ
'ישיבת פרשבורג' שנוסדה ע"י החתם סופר ונמשכה ע"י צאצאיו ממלאי מקומו אחריו, העמידה תלמידים רבים. אחד מהם, תלמידו של בעל 'כתב סופר', העלה את זכרונותיו על הכתב ופרסמם בכה"ע החרדי 'דער איוראעליט'. פרסומם כאן לראשונה בתרגום עברי פותח צוהר לתוככי הישיבה, ומכיר לנו את ההנהגה והאווירה של אחת מישיבות אשכנז המפוארות.

והמה בכתובים

עמודים: שנו - שסג

על דמיון ההגיה בין בי"ת רפויה לוא"ו / הרב משה צבי פליישמן | 'לכסות' או 'לנסות'
את השופר - גילוי מכת"י / הרב יחיאל גולדהבר | גילויים חדשים בפולמוס גילוח בחול
המועד / הרב אריה פויכטונגר | הערות לספר עשירי / הרב אלישע חן

כבא הספר

עמודים: שסד - שע

מגנזי אירופה | זכרון שלמה | נהגו ישראל - חג הסוכות

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י ובחו"ל / לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשפ"א שעא

רבותינו שבאשכנז

דגם בית המדרש של ישיבת וורמיישא על שם גדול תלמידיה - רש"י

פרישת רבינו יחיאל מפריז על מסכת מועד קטן

שמועות מתורתו של רבינו יחיאל מפריס, מבעלי התוספות, מבודרות בכתבי הראשונים המצטטים את דבריו אין ספור פעמים. אולם לכלל חיבור מסודר מתורתו כמעט ולא זכינו¹, אף כי מתוך לשונותיו המצוטטות לעיתים כ"כתב הר' יחיאל"², נמצאנו למדים כי כתב וחיבר כמה חיבורים בכל מקצועות התורה.

אחד מחיבוריו ששרד ושהיה ספון וגנוז עד כה בכתב יד, הוא החיבור המתפרסם כאן לראשונה בשם 'פרישת'³ רבינו יחיאל מפריס, למסכת מועד קטן⁴.

חיבור זה, יחד עם תולדותיו וחיבוריו האחרים של רבינו יחיאל מפריס, נסקר בספרו של ר' שמחה עמנואל, שברי לוחות - ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז. הפרק החמישי מהספר מוקדש לר' יחיאל מפריס ומשפחתו⁵.

כותב החיבור: האם החיבור נכתב על ידי רבינו יחיאל עצמו, או שאחד מתלמידיו כתבו על

פי שיטתו?

לפני למעלה משמונים שנה התפרסם החיבור 'שיטה על מועד קטן, לתלמידו של רבינו יחיאל מפריש'⁶ (יכונה להלן ובהערות לחיבור: 'שיטה'). בחיבור זה, וכן בכתבי ראשונים אחרים, מרבים להביא מדברי רבינו בעניני מסכת זו בשם 'כתב הר' יחיאל' - הווה אומר, ציטוט מכתביו למסכת זו, אולם דברים אלו אינם מופיעים בחיבור זה כלשון המצוטטת ע"י הראשונים, כי אם בקצרה או ברמיזה⁷. עם זאת אין לפקפק בנאמנות חיבור זה לדרכו של רבנו יחיאל, שכן כל המובא בשם רבינו יחיאל אינו סותר לאמור בחיבור זה. (להבדיל מתלמידו בשיטה, אף שמרבה להביא בשם רבו, עם זאת אינו מהסס לפרש גם באופן עצמאי). מאידך,

1 למעט הספרים: ויכוח רבינו יחיאל מפריס, נד' לראשונה, טאהרן תרל"ג; פסקי רבינו יחיאל מפריש, הרב אליהו דב פינס (עורך), ירושלים תשל"ב. קטעים נוספים מתורתו התפרסמו בכתבי-עת תורניים שונים.

2 כגון: חידושים המיוחסים לר"ן, שבת י"ע"ב ד"ה אסור; דרשות מהר"ח אור זרוע, סי' י"ד"ה ואם שכח; ארחות חיים (לוניל), ח"א הל' ברהמ"ז אות יח; כל בו, סי' קיד ד"ה המת; רבינו ירוחם, נתיב טז ח"ז (דף קמט ט"א).

3 בחרתי בכינוי זה ע"פ הרשום בסוף ההעתקה: "עד כאן מפרישת הר' יחיאל ב"ה יוסף".

4 כת"י פריס, הספרייה הלאומית 1408, heb, דפים א159-א168.

5 עמ' 185 ואילך. תיאור כתב היד, שם עמ' 188. וראה עוד: ר"ש עמנואל, ר' יחיאל מפריס: תולדותיו וזיקתו לארץ-ישראל, שלם, ח (תשס"ט), עמ' 91.

6 חלק ראשון ושני, בתוך: כתבי מכון הערי פישעל, מחלקה ג - ראשונים, כרך א, ירושלים תרצ"ז. ושוב בדפוס צילום, בתוך: 'אוצר ראשונים על מסכת מועד קטן', ירושלים תשל"ח. מבוא נרחב על החיבור וזהות הכותב, ראה שם בראש חלק שני.

7 ראה כגון הערות 35, 200, ועוד רבים.

בחיבורנו נמצא פעמיים הביטוי בגוף ראשון: 'ראיתי בירוש'⁸, משמע כי מקולמוסו של רבינו יחיאל יצאו הדברים.

מאפיינים נוספים מקבילים בין החיבור שלפנינו לשיטה: רבינו מרבה להביא מדברי הירושלמי, ופעמים מעדיף להביא דבר מסוים בשם הירושלמי אף שישנו גם בבבלי⁹, מאפיין הנמצא גם ב'שיטה'. כמו כן, רבינו מרבה להביא מדברי הר"י יוסף, ובפרט הר"ר יוסף בשם רשב"ם¹⁰, וכך הוא גם בשיטה.

אופי החיבור: רבינו נקט תמיד בלשון קצרה כדרך המפרשים, ואת הקושיות הוא מיישב בלא לפרט את הקושיא¹¹. עם זאת, פעמים שהוא מאריך בפירוש הדברים¹². וכאשר הדברים אמורים בפסק הלכה, פעמים שכופל דבריו אפילו כמה פעמים¹³.

ענין נוסף שיש לעמוד עליו, הוא שלוש תשובות שהועתקו בתוך החיבור, מרבו של רבינו, רבי יהודה שיר ליאון, אך אינן שייכות לגוף החיבור. ראה מה שהערתי שם (הע' 148). החיבור מתחיל מדף ד ע"א ומסתיים בדף יב ע"א, למרות שב'שיטה' מצטט מדברי רבו רבי יחיאל גם בהמשך המסכת.

כתב היד: נכתב על גליונות קלף בגדלים שונים ומשונים¹⁴. נראה שהסופר לא היה מומחה במלאכתו, ורבות השגיאות המצויות בו¹⁵. ככל הנראה עשה מדעת עצמו את הפיסוק לקטעים והדגיש את המקומות שלפי דעתו הם ראשי הדיבורים, לעיתים במקומות לא נכונים¹⁶. שיבושי פסקאות אלו תיקנתי ללא ציון.

8 ע"י ליד הערה 133, 139.

9 כגון ז ע"א ד"ה ומקרינן, ראה הע' 15, וכן בסמוך להערה 88.

10 ראה מש"כ בהע' 125.

11 ראה לדוגמא ח ע"א ד"ה ולא ילקט ובהערות 18-19.

12 ע"י יא ע"א ד"ה דין שרי למגדל.

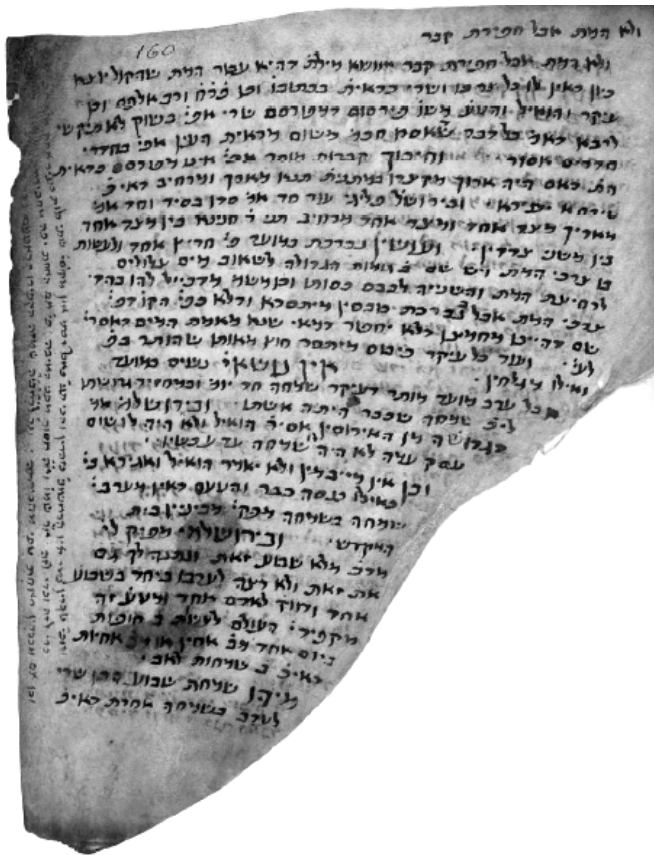
13 וכגון הא דכל שאינו ועשה אינו אומר לנכרי ועושה, מפרש רבינו דדוקא במלאכה גמורה היא, וככתבו בדף יב ע"א דין רב אחא וכו' (ליד הערה 223) וכן בסוף החיבור ד"ה ואין מוסרין ונשלש שם בד"ה ר' אומר. וכן הא דלא בעינן שינוי בדבר האבד שכתבו רבינו בדף יא ע"א ד"ה ומנעול ובדף יא ע"ב ד"ה מי שהפך.

14 ראה תצלומים בסוף המבוא. השימוש באוסף קלפים מכל הבא אל היד, היה תופעה מצויה באותם ימים, שהיטיב לתארה ר"א ברלינר: "...ואף שעיבוד קלף נמנה כבר, מזמנים קדומים, למלאכה הנמצאת ביחוד בידי היהודים - העוסקים בהכנת יריעות קלף, הנחוצות, בהתאם להלכה בשביל ספרי-תורה; הרי בכל זאת רק ציבור בכוחות מאוחדים יכול היה להשיג את האמצעים לכך. וספרים אחרים מחוץ לספרי-תורה היו יקרי המציאות. כתבי היד העבריים מן המאה ה"א והי"ב, שמוצאם מאשכנז וצפון צרפת - מראים כתיבה בלתי-מאומנת, אותיות בלתי-מהוקצעות, וכתובות על קלף גס ועבה. באותה תקופה השתמשו אפילו בחתיכות קלף קטנות ואף שחיתוכן לא עלה יפה. מאחר שחומרי הכתיבה היו יקרי המציאות, משום כך עלו ביוקר רב; ומי שבא לכתוב ספר אנוס היה להביא בחשבון מסיבות אלו" (לתולדות פירושי רש"י, בתוך: כתבים נבחרים, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 180).

15 ראה הערות: 3, 55, 58, 67, ועוד.

16 וכגון בדף י ע"ב ד"ה ומותר למבני, צירף לפסקה אחת עד המילים 'וכן תנא בתוספתא כותיה', ואח"כ פתח פסקה חדשה, 'נשותין] מי זבלים', שהם דברי התוספתא עצמה שהזכיר בסוף הקטע הקודם, ושוב הפסיק באמצע התוספתא עצמה והתחיל בדיבור חדש, 'מחזיקין דם לבהמה' וכו', וצירף לזה את הקטע 'רבא שרא לכסכוס קרמי'.

על העריכה: כתב היד הועתק במדויק, תיבות מוטוטשות הושלמו על פי מקבילות, כפי המצוין במקומם. כאשר ההשלמה נעשתה על פי הסברא והתוכן, סומנה השלמה בסוגר רבוע. מה שלא ניתן היה להשלים, סומן בנקודות. שגיאות סומנו כמקובל בסוגר עגול והתיקון בסוגר רבוע. ההדגשות דיבורי המתחיל בכתב היד, סומנו באותיות מודגשות ופזורות. ההדגשות האחרות, והן ציטוטי לשונות הגמרא, מהעורך. הוספות שנכתבו על גליון כתב-היד, סומנו בסוגר משונן. בהערות השוליים ציינתי מקורות, השוואות למקורות מקבילים וביאור דברי רבינו במקום הצורך.¹⁷

17 תודה לכל המסייעים בהתקנת החיבור: הרב משה דוד צ'צ'יק שהמציא את כתיב"י ועמד על התקנתו, להרב ראובן קצואר שסייע בהעתקת והגהת כתב היד, הרב שמחה עמנואל שהאיר את עיני בכמה ענינים חשובים בחיבור זה.

[הקדמה] ¹ ירושל'מ ² כלום אסרו מלאכה במועד לדבר שאינו אבד או אפי' אבד על ידי טורח לא שיהו יגיעים בתורה אלא אוכלי' ושותי' ושמחי'. ³ וכן עיקר, דלא מיתסר רק דרבנ' וקרא דמייתי פרי' אין דורשי' ⁴ הוי אסמכת' בעלמ'.
 [ד ע"ב] אין עושין עוגיות לגפנים. חריצים שבין גפן לגפן הוא וטירחא שלא לצורך הוא לחדשים אבל לעתיקי משתרי דומי' דמקולקלת שמתקנים כי אמת המים אם היתה מלאה עפר דהא אפי' לכתחילה עושין אמת המים ⁵.
 אביי שרא לבני הרמך ⁶ לשחופי נהרא, שהיה מלא עפר וצרורות ומעכב קילוח הנהר. וכן (למברי) [למכרא] נהרא טמימא וכן לקדוחי נהרא ⁷. כללא דמילתא כל צורך רבים שרי לעשות במועד אפי' לא יהו צריכין עד אחר המועד ⁸. והכי אית' בירושל' ⁹ מתקני' מקולקלי' של רבי' אפי' שלא לצורך המועד וכל צרכי רבים.
 [ו ע"ב] והאי תרביצא שרי לרבי' בחולי דמועדא. דהשקאה פורתא היא אבל השקאה יתירא (מיסתר) [מיסטר] ¹⁰. דהני אמוראי באורח' חזו להאי דדלי דוולא ¹¹. א"ל לישמתייה מר דהא השקאה יתירא. ובשדה גריד אף השקאה יתיר' שריא משו' דפסיד.
 וצדין את האשות והעכברים משדה האילן כדרכן. דדבר אבד הוא וכדרכו הוי דחופר

- 1 פסקה זו היא מעין הקדמה להלכות חוה"מ, בה מפרש רבינו דכל עיקר איסור מלאכה בחוה"מ אינו אלא מדרבנן. וכ"כ התוס' בחגיגה יח ע"א ד"ה חולו. ועי' בב"י או"ח ריש סימן תקל, שהארין.
- 2 פ"ב ה"ג.
- 3 הלשון משובשת, ובירושלמי לפנינו (וכן הובא בתוס' חגיגה יח ע"א ד"ה חולו): "כלום אסרו לעשות מלאכה בחוש"מ אלא כדי שיהו אוכלין ושותין ויגיעין בתורה, ואינן אוכלין ושותין ופחזין".
- 4 חגיגה יח ע"א: "מכלל דתרוייהו סבירא להו דחולו של מועד אסור בעשיית מלאכה. מנהני מילי, דתנו רבנן, את חג המצות תשמור שבעת ימים, לימד על חולו של מועד שאסור בעשיית מלאכה". וראה תוס' שם ד"ה חולו של מועד.
- 5 גם כאן הלשון טעונה תיקון, דהא אמת המים אין עושין לכתחילה, ורק מתקנין את המקולקלת. (ואין לפרש דסבר רבינו דלחכמים מותר לעשות אמת המים בתחילה אפילו במועד, דהא אתי השתא לבאר אמאי אסור לעשות עוגיות חדשות ולתקן ישנות שרי, ומדמה לזה דין דאמת המים. ועל כרחך דאתי למימר דהתם נמי חדשים אסור ולתקן ישנות מותר.) ואולי צ"ל: אפי' דלכתחילה אין עושין. ולמחוק תיבת "דהא".
- 6 לפנינו: בר המדך. ובשיטה איתא ג"כ: הרמך.
- 7 דף ד ע"ב.
- 8 וכ"כ הרא"ש בס"ו בשם הראב"ד. אלא שבמעשה אומן לא התיר כי אם לצורך המועד, עיי"ש.
- 9 פ"א ה"ב.
- 10 היינו שהוקשה לרבינו קושיית התוס' בד"ה שרי, דהכא שרינן לרבי' תרביצא ולעיל (ד ע"א) מייתי דרבינא ורבה תוספאה הו קא אזלי באורחא, חזו לההוא גברא דמדלי לירקות וא"ל לשמתייה מר. ותני' כתוס', דשאני לן בין השקאה פורתא להשקאה יתירא. וכעיי"ז בפ"י וברש"י כת"י ובשיטה. ותוס' הביאו במסקנתם דר"ח מפרש באופן אחר, ועי' מאירי.
- 11 דף ד ע"א.

תשובת המינים

עתיק יומין הוא הויכוח בין ישראל ל'מינים' – הם בדרך כלל הנוצרים – וימיו כימי היות המינים בעולם. שני פנים לויכוחים אלו: אם בתחילה היו אלה ספונטאניים, כפי שנראה בכמה מקורות בדברי חז"ל, הרי שכאשר גבר שלטונם כפו הנוצרים את הויכוח על חכמי ישראל. ויכוחים רבים כאלו תועדו בכתב והרכה מהם שרדו עד ימינו.

המענה לשאלות המינים לעיתים נחלק אף הוא לשניים. לא תמיד התשובה למינים היא התשובה האמתית, והמענה היה רק "דחיה בקנה"¹.

עם התפשטות תורת הנצרות נוצר צורך אמיתי לענות על השאלות לא רק כתיורן ודחיה בקנה, אלא לחזק את האמונה בקרב ישראל, שקושיות אלו אימו לערער עליהם את אמונתם. החיבור המפורסם שבא לענות על הצורך הזה הוא ספר הנצחון לרבי יום-טוב ליפמן מילהויזן. החיבור שלפנינו משתייך לסוג זה (והוא אף נסמך עליו כדלהלן), אך ככל שספר הנצחון ידוע ומפורסם, חיבור זה כמעט ולא נודע וקימו נעלם מעיני ביבליוגרפים רבים², ועד היום נותר בכתב-יד.

על כתב היד

החיבור שלפנינו נתחבר ככל הנראה בעיר ברונא שבמורביה בשנים ק"פ-ק"ץ, אליה עבר המחבר מאזור וינה. החיבור שרד בעותק יחיד, ואף הוא אינו שלם ורחוק מדיוק, המצוי בסופו של כתב-יד אשכנזי (מונטיפיורי 226), שהועתק ככל הנראה סמוך לזמן כתיבת החיבור המקורי. צילום כתב היד נמצא במכון לתצלומי כתבי-יד בירושלים (סרט 5194), וגורלו של כתב-היד עצמו אינו ידוע.

החיבור מופיע בסופו של כתב-היד (דפים 72 א עד 103 ב). חלקו הראשון של כתב-היד הוקדש להגדה של פסח (דפים 1 א עד 37 ב); דיני הלכות שחיטה ובדיקה (דפים 38 א עד 56 ב); סדר חודשים וקביעת השנים (דפים 57 א עד 70 ב); ותחינה לפני תקיעת שופר (דף 71 א-ב). מחברי פרקים אלו בכתב-היד הינם אנונימיים, ונראה כי אין קשר ביניהם ושהם הועתקו על ידי מעתיקים שונים³. ככל הידוע חיבור זה מעולם לא הובא לדפוס. עובדה זו מפליאה, היות שמחברו היה בעל-שם ידוע בזכות חיבורו ההלכתי הנפוץ ספר המנהגים, אשר זכה למהדורות

1 ראה כגון ירושלמי ברכות פרק ט הלכה א: "המינין שאלו את רבי שמלאי... אמר להן... אמרו לו תלמידיו, רבי לאלו דחית בקנה לנו מה אתה משיב? אמר להן...".

2 כדוגמא יש לציין לרשימתו של יהודה רוזנטאל, 'ספרות הויכוח האנטי-נוצרית עד סוף המאה השמונה-עשרה', ארשת, ב, ירושלים תש"כ, עמ' 179-130. למרות הקף רשימתו (239 ערכים), אין חיבור זה מופיע בה.

3 תיאור כתב-היד מופיע אצל H. Hirschfeld, Descriptive Catalogue of the Hebrew MSS. of the Montefiore Library, London 1904.

דפוס רבות⁴. לא פחות מעניינת היא ההתייחסות המועטה לה זכה תשובת המינים מצד חוקרי תחום ספרות הפולמוס.

תשובת המינים הועתק על ידי סופר אנונימי בתקופה הסמוכה לחיבורו ונפתח בהצגת שם המחבר ברשימת פסוקים היוצרים אקרוסטיכון של שמו: איזק טרנא. לאחר מכן באה הקדמת המחבר ומוסיף תוכן לנ"ה סימני החיבור. כתב היד נקטע באמצע הסימן האחרון (נ"ה), כאשר נראה כי חסר דף אחד אחרון.

על החיבור

החיבור עוסק במתן תשובות לטענות נוצריות בהן עלול להיתקל יהודי, וערוך לפי נושאים בנ"ה סימנים, כאשר כל סימן מסודר לפי סדר ספרי התנ"ך. בין הנושאים הנידונים מצויים ייחוד השם ודמותו אל מול אמונת הנצרות (כגון, סימנים: ד-ה, ח-יב, טו, כג-כה, לא-לב, מ, מה). מענה לשאלות מפי נוצרים (סימנים מח-נ, נה), ושאלות שמופנות לנוצרים (סימנים נא-נג), וכן שאלה אחת מפיו של "כומר דגרדינא"ל" (סי' נד).

מבין המקורות בהם עושה ריא"ט שימוש, הוא מציין בהקדמתו, כי "לק[ט]תי מספר נצחון ובשאר ספרים ישנים וקצת מחכמים וזקנים וקצת מדעותי הקטנים". ואכן, השפעת ספר הנצחון לר' יום-טוב ליפמן מילהויזן (נפטר לפני שנת קפ"א) ניכרת ברוב דברי ריא"ט⁵. אמנם לא העתיקם העתקה בעלמא. ואדרבה, לפעמים משפט המופיע בספר הנצחון כטענת הנוצרים, בתשובת המינים הוא מופיע כמענה לשאלת הנוצרים⁶.

לצד זה, ישנן הקבלות רבות לספרי ויכוח נוספים, אך מה שהוער בהקדמה לאחד מספרים אלו, נכון גם לחיבור זה: "יש לזכור שדפוסו הוויכוח היהודי-הנוצרי היו קבועים למדי במשך כל הדורות, הן בתוכנם הן בניסוחם, וקירבתם של ביטויים וניסוחים במקורות שונים אינה תמיד אסמכתא ודאית לתלותם הדדית"⁷.

4 א' דוד, ר' יצחק אייזיק טירנא וחיבורו הפולמוסי תשובת המינים - ביירוים ראשונים, א' ריינר ואחרים (עורכים), תא שמע - מחקרים במדעי היהדות, אלון שבות תשע"ב, א, עמ' 257, הערה 1.

5 ר' יום טוב ליפמן מילהויזן, ספר הניצחון, צילום מהדורת הקשפן, אלטדורף נינברג, 1644, ירושלים תשמ"ד. ריא"ט מפנה באופן ישיר לספר נצחון למעלה מעשר פעמים, לריט"ל מילהויזן עצמו פעם אחת (סי' ה), וב-50 מתוך 55 הסימנים בתשובת המינים ניתן לזהות שימוש בכתיב ריט"ל מילהויזן.

6 השווה תשובת המינים סי' לא: "תהילים: 'אשרי האיש אשר לא הלך' וגומר. מפרשים הכל על יש"ו שלא חטא, כי מי האדם שלא חטא, אלא הוא. תשובתו בצידו: 'וכל אשר יעשה יצליח' - ויש"ו לא הצליח, אלא נתלה ונענה וקיצר ימיו. [...] אלא קאי על כל צדיק וצדיק, אע"פ שחוטא קצת בינו לבין עצמו". ספר הנצחון סי' רסח: "אשרי האיש אשר לא הלך וגומר. הנוצרים אומרים הלא אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא. לכן מפרשים הכל על הנוצרי. והיו תשובתם כתוב בצדו, וכל אשר יעשה יצליח, וזה לא היה שהרי נכשל במעשיו ונתלה". הברל נוסף בגישת שני הספרים - הברל יותר בניסוח מאשר תוכן: תשובת המינים (שם): "וגם התפלל ואומר: 'אלי אלי למה עזבתני' לפי דבריהם, שמע מינה דנעזב הוא!", לעומת ספר הנצחון (שם): "ובעצמם אומרים שכמה תפלות התפלל כמו אלי אלי למה עזבתני, ולא הצליח שישמע את תפלתו".

וראה באריכות במאמרה של ליאת סיבק (מצויין להלן), פרק 2 (עמ' 22 ואילך).

7 מרדכי ברויאר, מבוא לניצחון ישן, בר אילן 1978, עמ' 9 (ציטוט בשם S.W. Baron).

בנוסף מציין ריא"ט דברים שלקח מפירוש רש"י למקרא ומספרי הלכה כמו ספר המרדכי של רבי מרדכי בן-הלל⁸ וספר מצוות גדול של רבי משה מקוצי⁹.

להבדיל, ריא"ט עושה שימוש ומצטט מכתבי הנוצרים, בחמישה סימנים מפנה לכתבי "עון גליון"¹⁰, בשלושה מקרים מצטט פסוקים או ביטויים בלטינית, אותם מתעתק לפי הגייתם באותיות עבריות¹¹, ובמקומות אחרים פשוט מתייחס ל"ספריהם"¹², כאשר מתאר את "מה שפוקרים" או ש"שואלין המינין".

תופעה מעניינת ראויה לציון בחיבור זה, כאשר המחבר מצטט מספרי הנביאים פסוקים המשמשים גם כהפטרה באחד מימות השנה, הוא מציין להפטרה זו. סביר להניח שעשה כן כ'מראה מקום' להקל על זיהוי הפסוק ומקומו בספר, שכן באותם ימים עדיין לא התפשט השימוש בחלוקת הפרקים בין היהודים, וקשה לאתר את הפסוק המצוטט בפרט בספרי נביאים ארוכים כישעיהו או יחזקאל. ולכן גם לעיתים מציין לפסוקים הנמצאים בסמוך להפטרה ידועה¹³. יוצא מן הכלל הוא ספר תהלים, שחלוקת פרקי מקורה יהודית ומוקדמת (ע"ב ברכות ט ע"ב), והוא מציין לפי פרקיו¹⁴.

עבודה ראשונית על החיבור נכתבה בידי אברהם דוד, שפרסם גם את הסימן הראשון מתוך החיבור. לפני שנים מועטות התפרסמה עבודת מחקר של ליאת סיבק, "מה שיין נחמה עליהם והלא לא היה להם גלות" – בלבלום של הנוצרים בתשובת המינים לר' אייזיק טירנא (אוני' בן גוריון, באר שבע תשע"ד).

על המחבר

על מוצאו של ריא"ט לא ידוע רבות, ומעט פרטיו הביוגרפיים נלמדים בעיקר מתוך חיבורו השני הידוע ספר המנהגים, הכולל את סדר עבודת בית הכנסת לפי ימות השנה על פי מנהג קהילת אוסטריה וסביבותיה: הונגריה, שטיירמרק (Styria – מחוז בדרום-מזרח אוסטריה), ומורביה. הרב שלמה שפיצר מעריך כי ריא"ט נולד במורביה בסביבות שנת ק"ל, שכן הוא מכנה את מהרא"ק (הוא ר' אברהם קלויזנר, נפטר בשנת קס"ח) כרבו המובהק¹⁵ ולא סביר שלמד אצלו בהיותו נער¹⁶. אם כן, את לימודיו ערך ריא"ט באוסטריה, מקום מושבו של מהרא"ק ושני מוריו הנוספים, מהר"ש (הוא ר' שלום בן יצחק מנוישטט, נפטר בשנת קע"ג בקירוב), ומהר"א הקדוש (ר' אהרן מקרימו, שנהרג בגזירת וינה בשנת קפ"א)¹⁷.

8 סי' לג.

9 סוף סי' א; סי' נה.

10 סימנים: טו, יח, נ.

11 סימנים: ג, טו, יח.

12 סימנים: ג, יו, יח, כו, נ, נא.

13 ראה למשל סי' א - ישעיהו: "ועוד כתיב בסוף הפטרה ויקרא... ואחר אותה הפטרה בסמוך לה, כתיב...".

14 לפי אופן הצבת סימני הפרקים בכתה"י, יתכן שהסופר המעתיק הוא זה שציין לפרקי הספר.

15 רש"י שפיצר (עורך), ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, ירושלים תש"ס, עמ' א.

16 רש"י שפיצר, 'מבוא', בתוך ספר המנהגים הנ"ל, עמ' 14.

17 את שלושתם מציין בתחילת הקדמתו לספר המנהגים, עמ' א. נוישטט הינה העיר Wiener Neustadt

אברהם דוד סוכר כי לאחר המאורעות שפקדו את יהודי אוסטריה בין השנים ק"פ-קפ"א (1420-1421) העתיק ריא"ט את מקום מושבו לעיר ברונא (Brünn) אשר במורביה ושם כתב את ספר המנהגים¹⁸. דעתו מתיישבת עם טענתו של ר"ש שפיצר, כי את ספר המנהגים חיבר ריא"ט בעקבות המאורעות, על מנת ליצור סיכום שימושי של סדר התפילות ועבודת בית הכנסת שיתאים "אפילו לבני אדם שאינם תלמידי חכמים [...]". יען כי נתמעטו הלומדים ותלמידי חכמים בעונותינו הרכים. ומאחר שאבדו ואפסו אנשי אמנה ותורה ומעשים טובים שבאוסטריך עד שראיתי יישוב או אפילו קהילות שלא נמצא בהן ב' או ג' אנשים היודעים אמתת מנהג עירו על בוריו, וקל וחומר של עיר אחרת"¹⁹. ריא"ט נפטר לפני שנת ר"ט.

בהקדמתו לתשובת המינים מזכיר ריא"ט את המורדים ההוסיטים ומבטא מודעות להקשר תקופתו ולמאורעות המתרחשים בסביבתו המיידית, אשר לדידו מצדיקים כתיבת חיבור המכיל מענה לטיעונים נוצריים על פרשנות התנ"ך ומעמדם של יהודי תקופתו בקרב החברה הנוצרית.

באמצעות ציון האירועים המתרחשים בתקופתו מסייע ריא"ט בתיאורך מדויק יותר של חיבורו: יאן הוס הוצא להורג באשמת מינות בשנת קע"ה (1415), וקרבות ההוסיטים נמשכו בין השנים קע"ט-קצ"ד (1419-1434)²⁰. בסימן האחרון של חיבורו (סימן נה), ציין ריא"ט כי "פותחין הפרוכת בברונא" ובמקצת שאר הקהילות משמאל לימין"²¹. זהו המקום היחיד בחיבורו בו הוא מזכיר עיר כלשהי, וניתן להניח שהתייחסות זו מרמזת לכך שישב בעיר זו בעת כתיבת חיבורו, בדומה לספר המנהגים. התייחסותו למלחמות ההוסיטים בעת ישיבתו בעיר ברונא (אליה הגיע לאחר גזירת וינה), מורה על כך שחיבור תשובת המינים נכתב כנראה לכל המוקדם בשנת קפ"ב²².

B. קרימו הינה העיר Krems am Donau, שתיהן באוסטריה התחתית. על גזירת וינה' ראו: Mordechai Ansbacher, "Wiener Gesera", in: Michael Berenbaum and Fred Skolnik (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., Vol. 21, Detroit: Macmillan Reference USA, 2007, p. 50.

18 א' דוד, עמ' 259. ואכן, בספר המנהגים (עמ' סב) בדיני חג הפסח מציין ריא"ט את המנהג הנעשה "פה בברונא". לשונו מעידה כי ישב בעיר זו בעת כתיבתו.

19 ספר המנהגים, עמ' א.

20 על הגותו התיאולוגית של הוס, רדיפתו על ידי הכנסייה הקתולית ומשפטו בוועידת קונסטנץ, ראו: T. A. Fudge, *Jan Hus: Religious Reform and Social Revolution in Bohemia*, London: I. B. Tauris, 2010; W.R. Cook, "John Wyclif and Hussite Theology, 1415-1436", *Church History*, Vol. 42, No. 3 (Sep. 1973), pp. 335-349; M. Spinka, *John Hus and his Czech Reform*, Chicago: University of Chicago Press, 1941. ורדיפתם על ידי הכנסייה וקיסר האימפריה הרומית הקדושה, ראו: J. Klassen, "Hus, the Hussites and Bohemia", in: Christopher Allmand (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol. 7 (1998), Cambridge University Press, pp. 367-391; H. Kaminsky, *A History of the Hussite Revolution*, Berkeley: University of California Press, 1967; N.P. Tanner, *The Church in the later Middle Ages*, London-New York: I.B. Tauris, 2008.

21 ס' נה.

22 וישי מתאריך את כתיבת החיבור לאחר שנת קפ"ד (1424), תוך הישענות על ציון אותו "כומר דגרינא"ל" (סימן נד). ראו: Avigdor Kara, "Plague, Persecution, and Philosophy: Visi,

על המהדורה

א. הסופר המעתיק לא דקדק במלאכתו, וכתב היד מלא בשיבושים, חלקם ודאי מחמת העתקה לא נכונה, החלפה בין אותיות דומות וכיו"ב, חלקם אולי כבר בהעתקת קודמות. ריבוי השיבושים הכריח – שלא להכביד על המעיין – במקום שברורה היתה הטעות, לתקנה לרוב ללא כל ציון וסימון²³.

ב. כתיב גרוש בקיצורים וראשי תיבות. וכדי להקל על הקורא, פתחנו כמעט את כל אלו שאין כל ספק בפתרוןם, ללא הערה או ציון. כמו כן, רוב ככל סימני הפיסוק, אינם במקור. ג. ציטוטי הפסוקים ברובם אינם כפי המקור בכתובים. לפי אופי השיבושים נראה כי הסיבה היא ציטוט מן הזכרון. חלק קטן של השיבושים קרוב לוודאי, מחמת טעות המעתיק²⁴. רבות התלבטנו באשר להגשתם לקורא, אך נוחות המעיין הכריעה את הכף. בדרך כלל, שינויים באיות (כגון יהודא במקום יהודה, תוספת של אותיות השימוש וכיו"ב) הותרנו כבכתיב²⁴. שינויים אחרים תוקנו והותאמו לפי המקור. תיבות מסוימות שניתן לטעות או שיש להתקשות בקריאתן, נוקדו (ניקוד תיבות אחדות הם במקור כתיב²⁴). במקרים מסויימים – תוקנו שגיאות עם סימני סוגר עגול/מרובע כמקובל, או צויין בהערת השוליים. שלוש נקודות בסוגר [...] מסמנות השמטת כמה תיבות מלשון הפסוק.

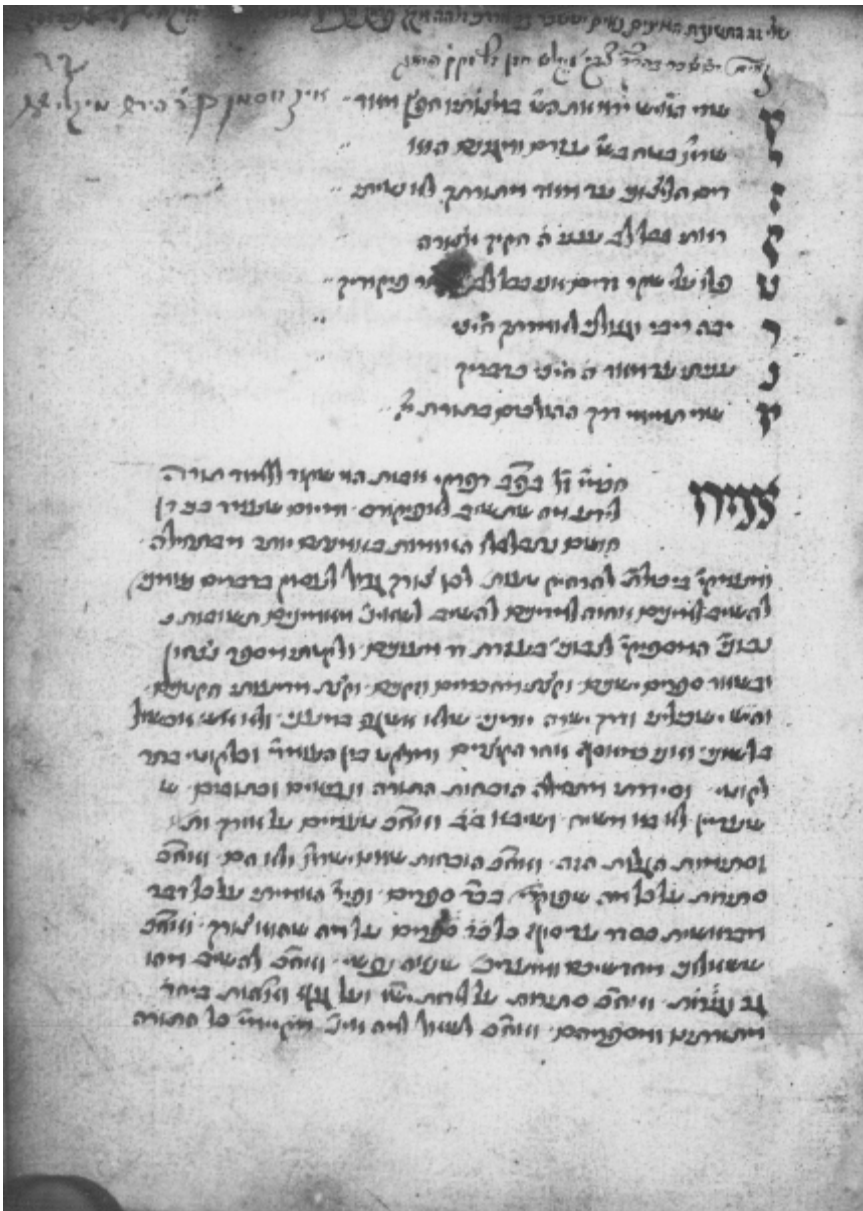
ד. פירושו לפסוקים מבוססים בדרך כלל על פירוש רש"י, גם אם לא תמיד ציין את המקור במקום, ולא מצאנו סיבה לצייןם. במקרים אחרים פירושו הם מפירוש הרד"ק (אף שאינו מזכירו כלל בחיבור), ולעיתים ציינו למקור זה.

תודת המערכת נתונה לגב' סיבק על עזרתה ואדיבותה בנפש חפצה והמצאת החומר (כולל המידע העשיר שבמבוא). וכן להרב משה דוד צ'צ'יק, הרב זאב יצחק דינר והרב שלמה חיים אומן, שהיטו שכם בעצה ובמעש להתקנת כתב היד לדפוס.

and the consequences of the Black Death", in: E. Shoham-Steiner (ed.), *Intricate Interfaith Networks: Quotidian Jewish-Christian Contacts in the Middle Ages*, Turnhout: Brepols Publishing (forthcoming).

23 בחלק מהתיקונים, הסתייענו בהקבלות לספר הנצחון ושאר ספרי יכוח.

24 על אחד השיבושים (תוספת מילים שאינם במקור) סימן הסופר סימן מחיקה.

כת"י תשובת המינים (מונטיפיורי 226)

תשובת המינים

א	שרי האיש ירא את השם במצותיו חפץ מאד ¹
י	שראל בטח בשם עזרם ומגינם הוא ²
ז	דים הליצוני עד מאד מתורתך לא נטיתי ³
ק	ראתי בכל לב ענני ה' חקיך אצורה ⁴
ט	פלו עלי שקר זדים אני בכל לב אצור פיקודיך ⁵
ר	יבה ריבי וגאלני לאמרתך חיני ⁶
נ	עניתי עד מאד ה' חיני כדבריך ⁷
א	שרי תמימי דרך ההולכים בתורת יי ⁸

[הקדמת המחבר]

אמרו חכמינו ז"ל בפ"ב דפרקי אבות: 'הוי שקוד ללמוד תורה לידע מה שתשיב לאפיקורס'⁹. ומיום שעמד בני דן חושם¹⁰, נתבלבלו האומות באמנתם יותר מבתחילה ומעמקים ביכולתם להרחיק טעות. לכן צורך גדול לעסוק בדברים נאמנים, להשיב למינים אחוה למדינים, להשיב לשאינם מאמינים, תשובות נכונים, המספיקים לנבונים, בעזרת דר מעונים. ולקטתי מספר נצחון¹¹ ובשאר ספרים ישנים, וקצת מחכמים וזקנים, וקצת מדעותי הקטנים. והשם ישכיליני, ודרך ישרה יוריני, שלא אשגה במעני, ולא אכשול בלשוני. ואני כמאסף אחר הקוצרים, ומלקט בין העומרים, ובלקוטי בתר לקוטי.

וסידרתי מתחילה הוכחות התורה ונביאים וכתובים שעדיין לא בא משיח ושיבא ב"ב. ואח"כ טעמים על אורך וסתימות הגלות הזה. ואח"כ הוכחות שאנו ישראל ולא הם.

- 1 תהלים קיב, א.
- 2 תהלים קטו, ט.
- 3 תהלים קיט, נא.
- 4 שם, קמה.
- 5 שם, סט.
- 6 שם, קנד.
- 7 שם, קז.
- 8 שם, א.
- 9 משנה, מסכת אבות פרק ב, משנה יד. ושם הלשון: "הוי שקוד ללמוד תורה ודע מה שתשיב לאפיקורוס", אולם כל המפרשים כרכו את שתי המימרות זו בזו.
- 10 הכוונה לתנועה בראשותו של כומר בשם חוש, שכפרה בדת הקתולית. ראה: 'מעשה שהיה בימי מהרי"ל ז"ל', הליכות קדם, תר"ז, עמ' 79-86; אגרת 'גלגול חושים בן דן', לרבי זלמן משוטיגורא, נרפס כמה פעמים ולאחרונה בספר מהרי"ל - מבוא וליקוטים. וראה במאמרו של א' דוד (לעיל במבוא הע' 4) הערות 42,43.
- 11 לרבי יום טוב מילהויזן. מהדר' ראשונה אלטדורף ת"ד.

ואח"כ סתירות על כל מה שפוקרים בכ"ד ספרים.
 ופירוש האמיתי על כל דבר מבראשית כסדר, עד סוף כל כ"ד ספרים על מה שהוא צורך.
 ואח"כ ששאלוני מ'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי¹².
 ואח"כ להשיב מהו גר וגירות.
 ואח"כ סתירות על לידות ישו, ועל גוף ואלהות ביחד, מתורתנו ומספריהם.
 ואח"כ לשאלת למה אינם מקיימים כל התורה.
 אח"כ הוכחות על כתיבתנו וסיבוב הושענות שהם ישרים, אעפ"י שהילוך החמה נראה להפך.
 ואח"כ שאילות לגוי למה חוגגים ומתענים לילה אחר היום ומסמבטיון.
 ולמה חוגגים לקדושים ולא לצדיקים הראשונים.
 ולמה אין להם נביאים ואורים ותומים בממשלתם ובמלכותם.
 ולא ניצוח מלחמות ולא ניסים מפורסמים לכל האומות כמו לאבותינו.
 ואין שום מודה באמנתם בתורת החדשה, אבל כל האומות מודים בשלנו.
 ואח"כ לשאול להם, למה ממתן הגונב ממון ולא המחלל אפי' חמתיהם. ומעוון גיליון
 הוכחות שכן אדם הוא, וצריכות מילה, ולא הוב יהודים.

ובאלו סימנים תמצא¹³:

- א' להוכיח שעדיין לא בא משיח ושיבא ב"ב.
- ב' טעמים על אורך וסימתות הקץ הזה.
- ג' להוכיח שאני ישראל ולא הם.
- ד' 'אלהים' לשון רבים.
- ה' 'נעשה אדם בצלמינו' וגו', 'הבה נרדה'.
- ו' 'ויכל יי' ביום השביעי'.
- ז' 'כי ביום אכלך ממנו מות תמות'.
- ח' 'והנה ג' אנשים נצבים עלי'.
- ט' 'וישתחו ישראל על ראש המטה'.
- י' 'שכל את ידיו'.
- י"א 'לא יסור שבט מיהודה'.
- י"ב 'ויוריהו יי' עץ'.
- י"ג למה לא ציוה לעשות כרובים.
- י"ד 'ויך את הסלע פעמים'.
- ט"ו 'שמע ישראל' ו'קק'ק'.

12 ישעיהו א, יד.

13 ברשימת הסימנים לא צייננו מקורי הפסוקים.

- י"ו 'נביא מקרבך מאחיך כמוני'.
- י"ז 'נקיבה תסובב גבר'.
- י"ח 'הנה העלמה הרה' וגו'.
- י"ט 'כי ילד יולד לנו בן' וגו'.
- כ' 'ויצא חוטר מגזע ישי' וגו'.
- כ"א 'הנה ישכיל עבדי' וכל הפרשה.
- כ"ב 'סולו סולו המסילה'.
- כ"ג 'על שלשה פשעי ישראל'.
- כ"ד 'נפלה ולא תוסיף קום בתולת ישראל'.
- כ"ה 'ואתה בית לחם אפרתה' וגו'.
- כ"ו 'יצאת לישע עמך'.
- כ"ז 'נאום יי' ליום קומי לעד'.
- כ"ח 'גילי מאד בת ציון' עד 'עני רוכב על חמור'.
- כ"ט 'ושפכתי על בית דוד' וגו'.
- ל' 'פתאום יבא אל היכלו'.
- ל"א 'אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים'.
- ל"ב 'למה רגשו גוים'.
- ל"ג 'מי יגור באהליך'.
- ל"ד 'מכתם לדוד' עד 'בשרי ישכון לבטח'.
- ל"ה 'אילת השחר' עד 'אלי אלי למה עזבתני'.
- ל"ו 'לדוד בשנותו' עד 'טעמו וראו'.
- ל"ז 'למנצח על שושנים יפיפית לבני אדם'.
- ל"ח 'תפילה לדוד הטה יי' אונך' וגו'.
- ל"ט 'לבני קרח ולציון יאמר' וגו'.
- מ' 'מזמור שיר ליום השבת'.
- מ"א 'לדוד מזמור נאום יי' לאדני שב לימיני'.
- מ"ב 'והוא יפדה את ישראל מכל עונותיו'.
- מ"ג 'דברי אגור בן יקה' וגו'.
- מ"ד 'זרווה די רביעאה דמה לבר אלהין'.
- מ"ה 'בחזון' ראשון כתיב 'עד כבר אנוש אתא'.
- מ"ו 'שאמר המלאך לדניאל בפתרון החלומות'.
- מ"ז 'והנה עומד לנגדו כמראה אדם' וגו'.
- מ"ח 'שאלני מין' 'חדשיכם ומועדיכם שנאה'.

מ"ט מהו גר וגירות.

נ' אם הקבה כל יכול וגו'.

וסתירות על לידת יש"ו וגוף האלהות יחידי, וערכו יש"ו ותלויים. ו' סתירות מתורתיהם ולספריהם, וסתירות גדולות על אלהותו, ושהוא בן אדם. ולא הוב יודי¹⁴ מעון גליון הוכחות.

נ"א תשאל לגוי: למה אינם מקיימים התורה והנביאים.

נ"ב תשאל לגוי: למה חוגגים לילה אחר היום, ומסמבטיון. ולמה אינם חוגגים לכל הצדיקים ונביאים הראשונים. ולמה לא עשה להם נס מפורסם כאשר עשה לאבותינו לעין כל האומות. ולמה אין להם נביאים ואורים ותומים במלכותם להגיד להם הצליח מלחמות. וכל האומות מודים בתורתנו ובניסונו ובאמנתנו, ואין שום אומה מודה באמנתם ובתורתם החדשה.

נ"ג לשאול לגוי: למה ממיתין הגונב ממון ואינן ממיתין המחלל אפילו חוגתיהם?

נ"ד שאלוני כומר: למה אין אנו מוזהרים בכל טומאות ולרחוץ במים ולכיבוס בגדים וטומאות ערב והזאות.

נ"ה הוכחות על כתיבתנו מימין לשמאל כמו סיבות הושענות ושהן ישרים.

א' ששואלים ופוקרים: שכבר בא משיח, וכל הניחמות הכתובים עלינו כבר נעשו. תשיב להם: שנאמר בפרשת לך לך באברהם: 'כי את כל הארץ אשר אתה רואה, לך אתננה ולזרעך עד עולם, ושמתי את זרעך כעפר הארץ' גו'¹⁵ - וזה לא נעשה עדיין, שארץ ישראל שלנו עד עולם, אלא לימות המשיח. ו'זרעך' פירושו יצחק, שנאמר: 'כי ביצחק יקרא לך זרע'¹⁶, ולא ישמעאל ובני קטורה¹⁷.

וביצחק כתיב בפרשת תולדות: 'גור בארץ הזאת'¹⁸ עד 'כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך, והרביתי את זרעך ככוכבי השמים'¹⁹ - וזה לא נעשה עדיין.

ויצחק אמר ליעקב: 'ויתן לך את ברכת אברהם' וגו'²⁰, לאפוקי עשו. והקב"ה הסכים לו, שנאמר בפ' וישלח: 'ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה'²¹. ובפרשת ויחי אמר יעקב ליוסף: 'אל שדי נראה אלי בלזו' וגו' עד 'ונתתי את הארץ הזאת לזרעך אחריך אחרות עולם'²².

14 יהודים.

15 בראשית יג, טו-טז.

16 בראשית כא, יב.

17 השווה נדרים לא ע"א: "והאיכא ישמעאל, כי ביצחק יקרא לך זרע כתיב".

18 בראשית כו, ג.

19 בראשית כו, ג-ד.

20 בראשית כח, ד.

21 בראשית לה, יב.

22 בראשית מח, ג-ד.

ובירמיהו כתיב: 'וְשִׁפְנֹתַי אֶתְכֶם בַּמָּקוֹם הַזֶּה, בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר נָתַתִּי לְאֲבוֹתֵיכֶם לְמֶנֶן הָעוֹלָם וְעַד הָעוֹלָם'²³, שמע מינה שיהיה לנו ארץ ישראל עולמית, וזה עדין לא נעשה. ואם תאמר, והרי כתיב: 'ועבדו לעולם'²⁴ - זהו רק אבל קאי עולמו של עבד? וי"ל 'אחוזות עולם' כך, דאין לומר עולמו של אדם או דור, והוא ודאי כמה דורות אחר יוסף היה ארץ ישראל שלנו, אלא פי' לעולם ועד. שם פרשת ויחי: 'פקוד יפקוד ה' אתכם' עד 'אשר נשבע לאברהם' וגו'²⁵. והזכיר שתי פקידות, חד גאולת מצרים וחד גאולת משיח²⁶, אבל גאולת בבל אינו מחשב, שלא נגאלו כל ישראל שם. ועוד, שרק ע' שנים היה הגלות, לכן אין נחשוב גלות. ועוד, בפרשה תשא כתיב: 'זכור לאברהם' וגו' 'וכל הארץ [הזאת] אשר אמרתי אתן לזרעכם ונחלו לעולם'²⁷. ועוד ראיות מפרשת בחוקותי ופרשת ואתחנן, נראה בם ראייה. ועוד כתיב בפרשת בלק: 'דרך כוכב מיעקב' עד 'וקרקר כל בני שת'²⁸. ולכל העולם שיצאו משת, כי שת בן נח שיצאו ממנו כל העולם²⁹. א"כ קאי על משיח שימשול בכל העולם, שנאמר 'וירד מים ועד ים'³⁰. וכתיב בזכריה: 'וּמְשָׁלוּ מִיָּם עַד יָם וּמְנַהַר עַד אַפְסֵי אֶרֶץ'³¹. ושקר גמור לפורשו על יס"ו, כי עישור³² אלהותו לא פשט בכל העולם, רק ב"א אומות.

עוד שם: 'וצים מיד כתיים', פירושו רומיים, 'עבר', פירושו עברים יהודים, שאמרו: רומיים המענים יהודים, יהיו 'עדי (עד) אובד לך'³³ - זהו לימות המשיח. עוד כתיב בפרשת שופטים: 'ויספת לך עוד ג' ערים על הג' האלה'³⁴, וזהו עדיין לא נעשה, אלא לימות המשיח³⁵. ועוד כתיב בפרשת ניצבים: 'ושב יי' אלהיך את שבותך וריחמך ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך' וגו'³⁶. וכתיב: 'אם יהיה נידחך בקצה השמים משם יקבצך' וגו'³⁷. והנה בכל הגליות לא נתפורנו ונדחנו בכל הארצות ובכל העמים, רק עתה בגלות זה, והבטיחנו לגאל ולקבץ. סליק חמשה חומשי תורה.

- 23 ירמיהו ז, ז.
 24 שמות כא, ו.
 25 בראשית נ, כד.
 26 השווה פסיקתא דרב כהנא פיסקא יא, ויהי בשלח: "פקד יפקד אלהים אתכם, ולמה שתי פקידות, פקידה במצרים ופקידה בסיני, פקידה בניסן ופקידה בתשרי, פקידה בעולם הזה ופקידה לעולם הבא".
 27 שמות לב, יג.
 28 במדבר כד, יז.
 29 במדבר רבה יד, יב: 'ויקרא את שמו שת, שממנו הושתת העולם, לפי שהבל וקין נטרדו מן העולם'.
 30 תהלים עב, ח.
 31 זכריה ט, י.
 32 אולי צ"ל: אישור.
 33 במדבר כד, כד.
 34 דברים יט, ט.
 35 ילקוט שמעוני פר' שופטים רמז תקכ: "ויספת לך עוד שלש ערים על השלש האלה, מכאן אתה אומר שלש ערים הפריש משה בעבר הירדן, וכשבאו לארץ הפרישו עוד שלש, ולעתיד לבא מפרישין עוד שלש".
 36 דברים ל, ג.
 37 דברים ל, ד.

ירמיה. כתיב בהפטרה פינחס: 'קדש ישראל ליי' ראשית תבואתה כל אוכליו יאשמו, רעה תבא עליהם נאם ה' וגו'³⁸ - וזה עדיין לא נעשה שכלו כל שנאינו. עוד שם בהפטרת יום שני דראש השנה: 'שמעו דבר השם גוים והגידו באיים ממרחק ואמרו מזרה ישראל יקבצינו ושמרו כרועה עדרו. כי פדה יי' את יעקב וגאלו מיד חזק ממנו. ובאו וננו במרום ציון ונהרו אל טוב יי' על דגן ועל ותירוש ועל יצהר ועל בני צאן ובקר והייתה נפשם כגן רוח ולא יוסיפו לדאבה עוד. אז תשמח בתולה במחול ובחורים וזקנים יחדיו והפכתי אבלם לששון וניחמתים ושמתים מיגונם'³⁹, וקאי על ישראל ועל זה הגלות שאנו זרויים ואבילים וימני' הימ'⁴⁰. עוד שם: 'שובו בנים שובבים נאם ה' כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון וגו', עד 'בעת ההיא יקראו לירושלים כסא יי' עד 'לא ילכו עוד אחרי שרירות ליבם הרע'⁴¹. ועוד כתיב שם: 'לא ישוב חרון אף ה' עד עשותו ועד הקימו מזימות ליבו באחרית הימים התבוננו בה'⁴². ועוד: 'בעת ההיא נאם ה' אהיה לאלהים לכל משפחות ישראל והמה יהיו לי לעם'⁴³. ואומרים: 'בימים ההם ובעת ההיא יבוקש את עון ישראל ואיננו ואת חטאת יהודא ולא תמצאנה כי אסלח לאשר אשאר'⁴⁴. ועוד שם: 'לכן הנה ימים באים נאם ה' ולא יאמר עוד חי ה' אשר העלה את בני ישראל מארץ מצרים. כי אם חי ה' אשר העלה את בני ישראל מארץ צפון ומכל הארצות אשר הדיחם שם, והשבותים על אדמתם אשר נתתי לאבותם'⁴⁵ - שמע מינה, שעתיד לגאלינו.

ועוד שם: 'לכן כה אמר ה' אלהי ישראל על הרועים הרועים את עמי, אתם הפיצתם את צאני ותדיחום' וגו'⁴⁶. עוד: 'ואני אקבץ את שארית צאני מכל הארצות אשר הדחתי אותם שם, והשיבותי אתהן על ניהן ופרו ורבו. והקימותי עליהם רועים ורעום, ולא ייראו עוד ולא יחתו ולא יפקדו נאם ה'. הנה ימים באים נאם ה' והקימותי לדוד צמח צדיק ומלך מלך והשכל ועשה משפט וצדקה בארץ. בימיו תושע יהודא וישראל ישכון לבטח. וזה שמו אשר יקראו ה' צדקינו'⁴⁷ - וזהו משיח שיהיו ישראל לבטח במלכותו, וזה לא נעשה עד כאן. ואין לפורשו על יש"ו כלל, כי אדרבה בימיו לא ישבו ישראל לבטח.

ובהפטרה בא אל פרעה כתיב: 'אתה אל תירא עבדי יעקב ואל תחת ישראל' וגו' עד 'כי

38 ירמיהו ב, ג.

39 ירמיהו לא, ט-יב.

40 לא ברור.

41 ירמיהו ג, יד-יז.

42 ירמיהו כג, כ.

43 ירמיהו ל, כה.

44 ירמיהו נ, כ.

45 ירמיהו טז, יד-טז.

46 ירמיהו כג, ב.

47 ירמיהו כג, ג-ו.

אעשה כלה בכל הגוים אשר הדיחתיך שמה ואתך לא אעשה כלה' וגו'⁴⁸. עוד שם נאמר: 'כה אמר ה' הנני שב שבות אהלי יעקב ומשכנותיו ארחם' וגו'⁴⁹, עד 'כי אסלח לעונם ולחטאתם לא אזכור עוד'⁵⁰ - הרי ביטחון שיסלח על כל חטאתינו לביאת משיח. ואומרים: 'כה אמר ה' נתן שמש לאור יומם חוקות ירח וכוכבים לאור לילה רוגע הים ויהמו גליו ה' צבאות שמו. אם ימושו החוקים האלה מלפני נאם ה' גם זרע ישראל ישבותו מהיות גוי לפני כל הימים. כה אמר ה' אם ימדו השמים מלמעלה ויחקרו מוסדי ארץ מלמטה, גם אני אמאוס בכל זרע ישראל על כל אשר עשו נאם ה'⁵¹. ועוד שם נאמר: '[כה אמר] ה', אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתי. גם זרע יעקב ודוד עבדי אמאס מקחת מזרעו מושלים אל זרע אברהם יצחק ויעקב כי אשיב את שבותם וריחמתים'⁵². סליק ספר ירמיה.

יחזקאל. 'כה אמר ה' בקבצי את בית ישראל מן העמים אשר נפוצו כם ונקדשתי כם לעיני הגוים וישבו על אדמתם אשר נתתי לעבדי ליעקב. וישבו עליה לבטח ובנו בתים ונטעו כרמים וישבו לבטח בעשותי שפטים בכל השאטים אותם מסביבותיהם וידעו כי אני יי' אלהיהם'⁵³. עוד שם: 'כה אמר ה' הנני אני ודרשתי את צאני ובקרתים. כבקרת רועה עדרו ביום היותו בתוך צאנו נפרשות, כן אבקר את צאני והצלתי אתכם מכל המקומות אשר נפוצו שם ביום ענן וערפל. והוצאתים מן העמים וקבצתים מן הארצות והביאותים אל אדמתם ורעיתים אל הרי ישראל באפיקים ובכל מושבי הארץ. במרעה טוב ארעה אותם ובהרי מרום ישראל' וגו' כו', עד 'ולנשברת אחבוש ואת החולה אחזק ואת השמנה ואת החזקה אשמיד' כו'⁵⁴. וסמך ליה כלייה של שעיר לפני ישראל'⁵⁵. ובהפטרה חול המועד דסוכות כתיב: 'ואת שם קדשי אודיע בתוך עמי ישראל ולא אחל את שם קדשי עוד וידעו הגוים כי אני ה' קדוש בישראל'⁵⁶. ואמר: 'בשבת [עמי] ישראל לבטח' וגו' עד באחרית הימים תהיה והביאותיך על ארצו' וגו'⁵⁷ - משמע, שביאות גוג יהיה בתחילת ביאת משיח, וכן כתיב רמב"ן ז"ל⁵⁸. ועוד שם בהפטרה: 'בן אדם בית ישראל יושבים על אדמתם' וגו'⁵⁹ כל הפטרה שחטאו ישראל בע"ז ובשפיכות דם, לכן 'ואפיץ אותם בגוים ויזרו בארצות' עד 'ואחמול' וגו' עד 'ולקחתי אתכם מן העמים וקבצתי

48 ירמיהו מו, כח.

49 ירמיהו ל, יח.

50 ירמיהו לא, לג.

51 ירמיהו לא, לד-לו.

52 ירמיהו לג, כה-כו.

53 יחזקאל כח, כה-כו.

54 יחזקאל לד, יא-טז.

55 יחזקאל לה.

56 יחזקאל לט, ז.

57 יחזקאל לח, יד-טז.

58 ראה בסוף ספר הגאולה להרמב"ן, מהדרו' שעוועל עמ' צא, וכן בפ"י הרמב"ן לשיר השירים פרק ח, יג.

59 יחזקאל לו, יז.

סדר תשובה למי שהניח תפילין פסולים ימים רבים בשם בעל השל"ה

אינה ה' לידינו עדות לא ידועה על 'סדר תשובה' למי שבלא ידיעתו הניח תפילין פסולים ימים רבים, שסידר בעל השל"ה הק' בתקופת רבנותו בק"ק פרנקפורט דמיין. הדברים נמצאים רשומים על עמוד ריק בתוך כתב יד¹ לרבי יהודה רויטלינגן מילר אב"ד בינגא. בספרי הקדמונים לא מצינו סדר תשובה לחטא זה, רק סמוך לימינו נזקקו כמה מרבני הדורות האחרונים לדון בזה.²

מן הראוי להביא כאן דעת השל"ה לענין חובת זהירות ברכישת ובדיקת התפילין. בסידורו 'שער השמים' (אמסטרדם תע"ז, כ ע"א) נקט את עיקר ההלכה כפי שהיא בשו"ע ובנושאי כלים (או"ח סי' לט סעי' י), וזו לשונו: "תפילין שהוחזקו בכשרות אין צריך לבודקן לעולם מן הדין. מיהו נכון לבודקן דמתקלקלים מזיעה ואם אינו מניחן אלא לפרקים צריכין בדיקה פעמי' בשבוע דחיישינן שמא נתעפשו והוא הדין אם נפלו למים או נקרע החפצי... אין נקחין בלא בדיקה אלא מן המומחה שבקי בחסרות ויתירות. ואם אמר המוכר שהיו של אדם גדול נאמן אם הוא מוחזק בכשרות". אולם, בספרו 'מצות תפילין'³ (פרק שביעי), הזהיר את בנו על כך ביותר:

...אתה בני הזהר שענין תחזנה בכל עת שתצוה לכתוב לך תפילין חדשים להיות עומד על גבו אצל הסופר ולקררות הפרשיות, ולהיותך יושב אצלו כשמניחם בבתים כי המכשלה הזאת

1 כת"י סינסינטי HUC Ms. 890, דף 229.

2 יש סוברים שאם קנה התפילין מסופר מומחה וירא ה' בחזקת כשרים, אינו צריך לקבל עליו תשובה, או משום שדינו כאנוס שאינו צריך כפרה או משום שעל מצות עשה (עכ"פ בשוגג) א"צ סדר תשובה, עי' שו"ת יביע אומר ח"ז או"ח סי' ה. מ"מ כמה מרבני הדורות האחרונים כתבו סדרי תשובה לחטא זה, מהם כעין דברי השל"ה שלפנינו. בשו"ת לב חיים (פאלאג'י, ח"ב או"ח סי' י) כתב שיתענה ס"א תעניות כמש"כ המקובלים, ובספר מרפא לנפש (לרבי רפאל זילבר, ח"ד סי' מה) כתב להתענות מ' פעמים עד חצות היום. וכן בשו"ת ישכיל עבדי (ח"ח יו"ד סי' יא) כתב שיתענה, והוסיף שילבוש בכל יום שעה נוספת טלית ותפילין ויקרא בהם קצת דברי תורה, כדי להשלים החסרון של הימים שלא קיים המצוה. וכע"ז כתב הגר"י שפירא בספר דעת יהודה (תשובה נח), שיוסיף כל יום רבע שעה בתפילין וילמוד משניות. ובשו"ת שבט הקהתי (ח"ג סי' לה) כתב בשם הרה"ק רבי אהרן מבעלזא שבכל יום ילמוד קצת אחר התפלה בתפילין דר"ת (ובח"ד סי' יד כתב בתפילין של רש"י וצ"ב, ובח"ג שם כתב עוד בשמו שמי שלא הניח תפילין משך איזה זמן מחמת אונס, שילמוד שו"ע הלכות תפילין במשך שנה). ובשו"ת ויען יוסף (גרינוולד, או"ח ח"א סי' יב ויג) כתב שיפריש לצדקה כפי מחיר של כבש לעולה ויתענה ויתוודה, וישתדל לסייע לאיזה עני לקנות תפילין מהודרים, עי"ש. ובשו"ת תשורת ש"י (מהדו"ת סי' יז) כתב בנידון דומה, שבזה"ז שהדור חלוש וקשה להתענות ס"א תעניות, "לכן חטאו בצדקה יפרוק דהיינו יראה איזה נער הגון הצריך לתפילין ואין לו במה יקנה, יקנה הוא לו תפילין כשרים בבירור, והש"ת יסלח לו".

3 נדפס לראשונה מכ"י, ירושלים תש"מ, ראה שם עמ' קצג-קצד.

עריכת קידושין במקום מרא דאתרא תערוכת בלועה בכלי אחר י"ב חודש

להלן שני מכתבים ששיגר רבי יוסף שטיינהרט זצ"ל, אב"ד פיורדא ובעל זכרון יוסף¹, אל ידידו רבי יששכר בער מראפשוויר ב"ר יהודה לימא, דיין זולץ (תצ"ה-תקמ"א)².
רקע המכתבים:

באותם הימים (וכפי שנהוג בכמה מקומות גם בזמנינו) עריכת קידושין היתה אך ורק בסמכות הרב או למי שהרב האציל לו את הסמכות³. המכתב עוסק בחתן שנישואיו התקיימו בעיר רחוקה, אך לא היתה בידו אפשרות לממן את הבאת הרב שאותה עיר היתה תחת רבנותו - הוא רבי יששכר בער (להלן: רי"ב), נמען המכתב - עד למקום בו נערכה החופה, וביקש מרבי יוסף שטיינהרט (להלן: רי"ש) שאותו מחזו על עריו ויישוביו היה תחת רבנותו, שיאשר לרב אחר לערוך את קידושיו. רי"ש אישר לו, אך התנה עמו שראשית לכל יציע לרי"ב אם הוא מעוניין שיבוא (כנראה על חשבוננו) ויסדר הוא את קידושיו, ורק אם לא ירצה רי"ב, הציע לו רי"ש שני תלמידי חכמים אחרים שהם יערכו את הקידושין.
למעשה, בשולי המכתב השני, מתברר שהחתן לא קיים את הוראת רי"ש. ראה שם.
מן המכתב, אנו למדים על המנהג לשלם לרב על עריכת הקידושין⁴. וכאן מתגלה רי"ש כבעל צדקה, כשהוא מעניק מכיסו לחתן את שני הזהובים אותם עליו לשלם לעורך הקידושין. אנו גם למדים, שבכל

- 1 דמותו ופעליו נסקרו בהרחבה ע"י יו"ר מכון מורשת אשכנז רב"ש המבורגר, בספרו הישיבה הרמה בפיורדא, ח"ב, בני ברק תש"ע, עמ' 238-127.
- 2 כפי הנראה היה ביניהם קשר מכתבים רצוף, וממה שהתפרסם, ניכרת הערכתו הגדולה של רי"ש שטיינהרט אליו. ראה שו"ת זכרון יוסף, יו"ד סי' כו, ד"ה הא: "הקשה לי הדיין המופלא מוהר"ר בער נר"ו בזולץ בג"ע דמדינו' עלזוס" (ושם במפתח מופיע שמו במילואו: הרב מו"ה יששכר בער נר"ו). ושם, חו"מ סי' ח: "להדיין המופלא מוהר"ר בער נר"ו בזולץ ג"ע דמדינות עלזוס יע"א. שלום לאהו' כו'. גי"ה... הגיעני... עם שאלת חכם עם חצי התשובה".
- 3 ראה, רבי יוזפא שמש, מנהגים דק"ק וורמיישא, ירושלים תשנ"ב, ח"ב עמ' קפג-קפד: "ואין לשום אדם לסדר קדושין, גיטין, וחליצות, והשבעת כתובות וכה"ג, כ"א אשר יעמיד הרב לסדרם. ואשר יתן הרב מהודו עליו הוא יסדר ענייניו, ולא שום אדם אחר, בלתי רצון ורשות הרב. ומכל אילו יש להרב שכרו הקצוב". וראה שם הערה 10, ציטוט מתנאי הרבנות של מדינת במברג (פנקס ק"ק במברג עמ' 12): "אם לא ירצה הרב ליסע בעצמו לסדר הקדושין, מחויב הוא ליתן התרה לא' מהדייני' מהגמוני'... שכירו' הדיין המסדר הקדושין יהא רק החצי משכר כתיבה, אמנם ממעו' התרה לא יקח הדיין כלו', רק יהא הכל להרב".
- 4 ראה שו"ת חתם סופר, ח"ב (יו"ד) סי' רל: "בזה"ו שמקבלים רב ועוקר דירתו ממקומו ובא לכאן וקוצבים לו שכירתו כמו שמשכירים פועל ואל"י הוא נושא נפשו ונפשו' ביתו ובתוך אותו הקצבה הוא שכרו מחופות וקידושין וגטין וכדומה א"כ פשוט שהבא בגבולו לא טוב עושה בעמיו וגרע מיורד לאומנות חברו שהאומנות הוא הפקר אלא שזה בא ויושב בצידו אבל הכא כבר זכה זה הרב בכל רווחא דעבידי דאתי בגבולו ואסור ממש לשום אדם לפקוח פרנסתו בזה והרי זה כגזול ממש ודבר זה פשוט מאוד ואין ראוי להאריך".

מקרה התשלום מגיע לרב המקומי, גם אם בפועל לא הוא ערך את הקידושין אלא הרב שתחתיו.⁵ עוד אנו למדים על המנהג, להעניק סכום מסוים, בשעת עריכת החופה, לבית המדרש המקומי, הסכום נמסר ליד הגבאי.

המכתב הראשון עוסק בענין האמור. המכתב השני עוסק בעיקרו בשאלה הלכתית בהלכות תערובות, ובשוליו אנו מתוודעים להמשכה של הפרשה מהמכתב הראשון. חלק מהמכתב השני פורסם (בחסרון מילים ובהעתקה משובשת וללא הערות פיענוח, ציוני מקורות וכדו'), בכרם שלמה, שנה כ, קונטרס ב (קפה), כסלו-טבת תשנ"ז, עמ' יא. צילומי המכתבים נמסרו לידי המערכת ע"י הגאון ר' יו"ט ליפמן ראקוב מלונדון, תשנ"ח לו.

מכתב ראשון

[על גב המכתב]

לק"ק זולץ בג"ע⁶

ליד ה"ה אהו' האלוף התורני והרבני, זית שופכני וביישני, קרי תני ומתני, דיינא מצויני, המופלא ומופלא⁷, גבר בכולא, כש"ת מוהר"ר בער נר"ו.
וח"ל⁸

שיל"ת נ"ע⁹ יום ב' ה' דחנוכה תקכד"ל

שלו' לאהו' האלוף התורני והרבני, זית שופכני וביישני, דיינא מצויני, המופלא ומופלא
כש"ת מה"ו בער נר"ו יא"ק¹⁰

בעצם היום הזה בא אלי הבח' החתן היקר כ' נפתלי המכונה הירץ ב"ר יהוד' המכונה ליב מרומסוויילר אשר רוצה לעשות חתונה במרקלסה¹¹ עם ב"ג הכלה הבתולה מ' קרונדל בת אהרן משם על יום ה' ט' טבת הסמוך הבעל"ט למז"ט וביקש ממני התרת קידושין. מפני שעני הוא וטריחא לי' מילתא למיזל למעכ"ת ולהביאו לשם לסדר לו קידושין. ובכך התפשרתי עמו עבור זה וקבלתי ממנו מה ששייך לי וציויתי עליו שישלח למכ"ת ויתן לו שני זהו' שהנחתי בידו

5 ראה הע' 3.

6 =בגליל עליון. היינו אלזס העילית (בגרמנית Oberelsass, בצרפתית Haut-Rhin).

7 כנראה פליטת קולמוס וצ"ל המופלא ומופלא (כמ"ש בפתחת המכתב להלן).

8 =וחרם לזרים.

9 =נידרענהיים, עיר רבנותו באותם הימים (בסמוך לחג השבועות באותה שנה, עבר לרבנות פיורדא).

10 =נטריה רחמנא ופרקיה, יברכהו אלקי קדם.

11 כנראה מרקולסהיים שבמדינת אלזס (Marckolsheim), מקום זה נזכר בשו"ת זכרון יוסף, יו"ד סי' כ.

פירושי מגילת איכה*

ביאור הכתובי' זקני' משער שבתו
ביאור המדרש על הקרא הנ"ל

סי' ה' זקנים משער שבתו, ובחורים מנגינתם. שבת משוש לבנו נהפך לאבל מחולנו.
מלבד הפשטות נר' עוד ביאור הכתוב, מצורף לזה לבאר מ"ש במד"ר (איכ"ר ה, יד) "'זקנים
משער שבתו בחורי' מנגינתם', אמר ר' אבהו¹ מזמריהון שבתו. 'שבת משוש לבנו', אמר רב
חסדא בראשונה כשהייתה אימת סנהדרין על ישראל לא הי' אומרי' דברי נבלה בשיר, אבל
משבטלו הסנהדרין הי' אומרי' דברי נבלה בשיר וכו' משפסקו אלו ואלו שבת משוש לבנו נהפך
לאבל מחולנו", עכ"ל.

הנה המדרש צריך ביאור, מה כוונת ר' אבהו, מאיזה זמריהון שבתו. גם מה שייכות דאמר
משפסקו אלו ואלו וכו', למה דאמר מקודם כשהייתה אימת סנהדרין.

ונראה לבאר בפשטות, דידוע מה שאחז"ל סוף מסכת תענית (כו ע"ב), "לא הי' מי' טובים
לישראל כחמשה עשר באב ויוה"כ שבהן בנות ישראל יוצאות וחולות בכרמים וכו', ומה הי'
אומרות בחור שא נא עיניך במה אתה בורר לך אל תתן עיניך בנוי תן עיניך במשפחה" וכו'. הנה
ראוי לתת לב בזה למה הניחו חכמים ליתן פתחון פה ליצהר"ע לשלוט ולהכשיל, ואף בשמחת
בית השואבה הי' מתקנין שיהיו נשים יושב[ו]ת מלמעלה ואנשי' מלמטה כדי שלא יהא יצהר"ע
שולט בהם ולמדו ק"ו מהיספדא [ד]משיח בן יוסף דכתיב משפחת בית דוד לבד ונשיהם לבד,
כמבואר הכל בסוכה דף נ"ב (ע"א). וא"כ למה הניחו כך לעשות במחול עד שהיו אומרי' בפה
מלא בחור שא עיניך.

אך בזמן שהשנים כתיקונן וישראל שרוין על אדמתן, והי' אימת סנהדרין על ישראל, והי'
מעמידין שוטרי' ושופטי' אצל המחולות שלא יבואו לעשות דבר רע². וכיון שעיקר כוונת

* פירושי מגילת איכה מתוך 'בנין שלמה' על נביאים וכתובים, לרבי נתן בן שלמה מז צ"ל, ריש דיינא ור"מ
דישיבת פפד"מ (ראה עליו במבואו של הרב מרדכי עמנואל לספר בנין שלמה עמ"ס קידושין, ביתר עילית
תשע"א). הועתק ונערך מעצם כ"י של רבנו המחבר ע"י הרב מרדכי עמנואל, ונמסר באדיבותו למערכת.
על העריכה: הכותרות אף הן במקור. כדרכם של הכותבים באותו דור, אין הציטוטים מדויקים כמקור,
ואף שהותרנום כלשונם במקור כתי"י, הדיגשנום במרכאות לנוחות המעיין. ציוני המקורות שבסוגריים, הם
תוספת העורכים. לעיתים רחוקות פתחנו והשלמנו ראשי תיבות וקיצורים.

1 לפנינו: ר' אבא בר' ירמיה, וכן להלן.
2 השווה רמב"ם הל' יום טוב פ"ו הכ"א: "חייבין בית דין להעמיד שוטרים ברגלים שיהיו מסבבין ומחפשיין
בגנות ובפרדסים ועל הנהרות כדי שלא יתקבצו לאכול ולשתות שם אנשים ונשים ויבואו לידי עבירה".

המחולות היתה מצוה גדולה בעיניהם, למען לזווגן ולקיים מצות פרי' ורבי', ומכ"ש חמשה עשר באב שהתחלה הי' בשביל שבט בנימין שנשבעו בני ישראל שלא ליתן להם אישה, וע"ז הסכימו לחול במחולות כדרכיב שופטי' סי' כ"א, ולכן הניחו הסנהדרין לעשות כמנהגי', והיו משגיחי' בעינא פקיא להעמיד שוטרי' ומושלי' שלא יבואו לידי דבר רע. גם הבחורי' הי' לומדי' תורה, ותורה קיי"ל דמגיין על האדם אף בעידנא דלא עסיק בי³. משא"כ בשמחת בית השואבה, כל העם הי' טרוידי' בשמחה, ואף השוטרי' אין יכולת בידם להשגיח יפה, גם ערבך ערבא צריך מחמת רוב טרדות שמחה, ומה גם שבקל היו יכולים לתקן, נשים מלמעלה ואנשים מלמטה.

אמנם מזמן החורבן שבטלו אימת סנהדרין וגם דמוע תדמע תרד עיני דמעה כי נשבה עדת ה', ודרשו חז"ל במסכת חגיגה (ט ע"א) א' משלש ד'קעונות' על ביטול תורה⁴, ודאי היו מתייראים הסנהדרין שע"י מחולות ישלטו בהן היצהר"ע ובטלו היו"ט והמחולות.

ומהשתא זה הוא כוונת הכתוב והמדרש, 'זקנים משער שבתו' והיינו שבטלו הסנהדרין, 'ובחורי' מנגינתם' ומפרש ר' אבא 'מזמריהון שבתו', וכוונתו על ביטול תורה, כמו שאמר דוד המלך ע"ה (תהלים קיט, נד) "זמירות הי' לי חקיך בבית מגורי", ודרשו חז"ל במסכת סוטה (לה ע"א) שקראו לתורה זמירות. והנה אף שאמרו שם דנענש דוד על זה, מ"מ קראו הכתוב בזה ג"כ כלשון זמירות, להורות לן שאף ע"ז נענשו שהי' מחזיקי' התורה רק לזמירות, כמו שדרשו חז"ל (נדרים פא ע"א) על הקרא "על עזבם את תורת"י וכו', "דבר זה נשאל לחכמי' ולנביאי' וכו' עד שפי' הקב"ה בעצמו שלא הי' מברכים על התורה" שלא היתה חשובה התורה בעיניהם⁵. ולכן קאמר 'שבת מושל לבנו' דהיינו שביטלו הי"ט, ו'נהפך לאבל מחולנו', שביטלו המחולות מפני חששא דיצהר"ע כמ"ש לעיל.

וזה הוא כוונת המדרש הנ"ל: "מתחלה הי' אימת סנהדרין וכו' משפסקו סנהדרין" וכו'. ולכן קאמר אח"כ, "משפסקו אלו ואלו", היינו שפסקו אימת סנהדרין וגם זמריהן דבחורי' והיינו ביטול תורה, שלא הי' שוב מגין עליהם.

המקום יזכנו בנחמות, ולחזור ולחול במחולות, כשנים קדמוניות אמן.

וזה שאמר הכתוב אח"כ 'נפלה עטרת ראשנו אוי לנו כי חטאנו'.

והנר', דגם ברישא דקרא 'זקנים משער שבתו' רמז לן הכתוב שע"י זקנים משער שבתו, בטלו בחורי' מנגינתם, והיינו מזמריהן כמ"ש בביאור המדרש. דהם הי' חושבי' התורה רק לזמירות בעלמא, ולומדי' שלא לשמה, ועיקור כוונתם הי' כדי לעשות עטרה להתגדל בהם כדי שיהא נקרא רב וחכם, זקן ויושב בישיבה, וכבר הרבו בגנות זה חז"ל במסכת אבות (פ"ד מ"ה), ובש"ס דנדרים (סב ע"א), "אל תעשם עטרה להתגדל בהם". ולזה אמר הכתוב, משבטלו זקנים

3 סוטה כא ע"א.

4 מתני' שם: "מעוות לא יוכל לתקן וחסרון לא יוכל להמנות... רבי שמעון בן יוחי אומר אין קורין מעוות אלא למי שהיה מתוקן בתחילה ונתעוות ואיזה זה תלמיד חכם הפורש מן התורה".

5 "שלא היתה התורה חשובה בעיניהם", זו הוספה מפירוש הר"ן שם בשם רבינו יונה.

משער ובטלו סנהדרין, אזי נסתלק כוונתם בלימודם שיהא נקראי רב וחכם, ולכן הבחוריי פסקו ג"כ מלימודם, ועי"ז נפלה עטרת ראשינו כוונתו על התורה שהיא עטרת ראשינו, כמו שכינו אותה חז"ל בשם עטרה, באמרם 'אל תעשם עטרה להתגדל בהם'. כי בודאי אף שהי' עוסקי' שלא לשמה, מ"מ מצווה הוא, כמו שאחז"ל (פסחים נ ע"ב ועוד) "לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוה אף שלא לשמה". וכיון שהם בטלו מכל וכל, התורה חוגרת שק ו'נפלה עטרת ראשינו'. ועי"ז אמר הכתוב 'אוי נא לנו כי חטאנו', ר"ל שאף החטא שהוא שוגג נחשב כמזיד, כמו דאחז"ל שגגת תלמוד עולה זדון, וכמו שדרשו חז"ל סוף פ"ב דב"מ (לג ע"ב) "'הגד לעמי פשעם ולבית יעקב חטאתם' אלו ת"ח ששגגות נעשה להם כזדונות ששגגת תלמוד עולה זדון". וזה הוא ג"כ כוונת הכתוב אח"כ על זה הי' דוה וכו' על אלה חשכו עינינו, דסנהדרין מקרי עין העדה, כדכתיב (במדבר טו, כד) "והי' אם מעיני העדה".

גם יש לפרש 'על זה הי' דוה לבנו' על שם דכתיב (שה"ש ה, ב) 'אני ישינה ולבי ער', ופירש"י שם: ולבי הכוונה על הקב"ה. ועוד מצינו בפתיחתא דאיכה רבתי (טז) המתחלת ר' אבהו פתח דרכך ומעלליך עשו אלה לך" (ירמיה ד, יח), שמפרש שם הקרא "'כי נגע לבך' זה הקב"ה. אמר ר' חייא היכן מצינו שנקרא הקב"ה לבן של ישראל, מן הדין קרא 'צור לבבי וחלקי אלקים לעולם'". וי"ל, הכא נמי 'על זה הי' דוה לבנו' כביכול על הקב"ה, על שם (תהלים צא, טו) "עמו אנכי בצרה", וכן כתיב (ישעיהו כב, יב) "ויקרא ה' אלקי צבאות ביום ההוא למספד ולבכי" וכו'.

וזה שאמר אח"כ 'על הר ציון ששמים שועלים הלכו בו', וכוונה בהר ציון, היינו שערים המצוינים בהלכה, כמו שדרשו חז"ל במסכת ברכות דף (ח ע"א) על האי קרא "'אוהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב', אוהב ה' שערי' המצוינים בהלכה מכל בתי כנסיות ובתי מדרשות". גם הב"י כתב בטא"ח (סי' קכה) "'ציון' אלו ישראל כדכתיב 'לאמר לציון עמי אתה'". ו'הר ציון' המה הסנהדרין. וכוונת שועלים הלכו בו היינו התלמידי' שלא הגיע להוראה ומורי', וכמו שדרשו חז"ל⁶ על האי קרא (שה"ש ב, טו) ראיתי "שועלים קטנים מחבלים כרמים".

וכוונת וחיבור הכתוב, דעי"י ש'זקנים משער שבתו' נשמים שערי' המצויני' בהלכה, ו'שועלים' היינו התלמידי' שלא הגיע להוראה, הם המה רוצים להתגדל, ו'מחבלים כרמים' כרם ישראל. וסיים השיבנו ה' וכו' חדש ימינו כקדם, כמו שאמרנו למעלה, שע"י ביטול הסנהדרין נתבטל המחולות, ולכן מתפללים אנחנו 'השיבנו' שיקוים בנו מאמר ירמי' הנביא ע"ה (פרק יב) סי' ל"א "אז תשמח בתולה במחול בחורי' וזקני' יחדיו" אמן.

וזה שאמר כי אם מאוס מאסתנו, ובאור המדרש ע"ז כבר כתבתי בפנקס דרשות שלי דף [...], וכפילות הקרא 'השיבנו' וכו', נ' על שם מה דאמרינן במדרש (איכ"ר א, נז) על הקר' (ישעיהו מ, א) "נחמו נחמו עמי", שהנחמה תהי' בכפלים.

6 לא נמצא בחז"ל, והוא לשון הרמב"ם הל' תלמוד תורה פ"ה ה"ד.

שו"ת בענין מילת גוי ופריעת מצוה

י"נ שארי הגאון הגדול נשיא ישראל למלכים למואל אב לגולת ישראל ע"ה פ"ה כקש"ת מהו משה טובי' נ"י אב"ד דק"ק האנוי' והמדינה יע"א - בתארים מפליגים אלו מכנה מרן בעל חתם סופר (שו"ת חתם סופר, ח"ו סי' טו) את רבי משה טוביה זונדהיימר זצ"ל. אולם "נשיא ישראל" זה זכה שרק מעט מתורתו האירה פני תבל ורק מעט מכתביו פרסמו נכדיו בספר אור פני משה (פפד"מ תרפ"ח), בהבטיחם שם (בסוף הספר) להוציא לאור עוד מכתבי ידו המרובים. אנו מקיים לקיים הבטחה זו בקרוב בעריכת שאר כתביו הגנוזים אצל ש"ב היקר הר"ר דוד דה פרוידיגר נ"ר מלייקווד. לפני למעלה מעשרים שנה ניסיתי גם אני לתקן במעט את החסר הזה בפרסום תולדותיו ועוללות מכתביו בבטאון החשוב ישורון (שנה ב, תשנ"ז, עמ' תרמב-תרסה. בשם "הגאון מהאנוי: רבי משה טוביה זונדהיימר").

מתולדותיו: רבנו משה טוביה נולד בכ"ח בטבת תקי"ד בעיירה זונדהיים הסמוכה לעיר היילברון. בהיותו בן עשר למד אצל קרובו רבי נפתלי הירש קצנלנבוגן אב"ד מרגנטהיים ומנהיים, שהתגורר אז בליימן ויותר מאוחר משנת תקמ"ג אף שימש רבנו כרב שם ודיין לאזור קורפפליץ (תשובת בעל נודע ביהודה, תנינא יו"ד סי' לח, אל רבנו היא מתקופה זו). למד בישיבת פיורדא אצל הזכרון יוסף יחד עם מהר"ם בנט. נשא את נכדת הג"ר הלל הלוי מינץ אב"ד לייפניק ומנהיים שהיה ממשפחת השר רבי שאול וואהל קצנלנבוגן והמגיני שלמה (הוא היה גם חותנו של רבי שמואל שאטין כ"ץ ממנהיים נכד מהרש"ך, לכך מתארו החת"ס "שאר"י).

בשנת תקנ"ה התמנה לאב"ד האנוי, שם כיהן כרב ואח"כ כרב המדינה עד לפטירתו במוצאי צום גדליה ד' בתשרי תקצ"א (20 בספטמבר 1830). בנו הרה"ג רבי נטע [נתן אריה] המשיך להרביץ תורה בהאנוי עד לפטירתו ב' בחשוון תרכ"ג, בתו רעלא נישאה לרבי משה פאלק מליבק ובתם היא זיסכא אשת רבי יהודה הלוי פייסט מפפד"מ יו"ר אגו"י, ובתם היא אם אאמו"ר הג"ר ברוך הלוי הורוויץ שליט"א ראש ישיבת דבר ירושלים.

תולדות נמען המכתב הג"ר פייביש פפד"א אב"ד פרידברג: כונה גם רבי פייביש פרנקפורטר. נולד תקכ"ב בעיר פרנקפורט דאודר, לכן כונה "פפד"א". למד בישיבת פיורדא אצל הזכרון יוסף. נשא את בתו של רבי מרדכי אדלר. כיהן כרבה של פרידברג. נפטר בא' באלול תר"א, והיה האחרון שנקבר בבית הקברות העתיק של פרידברג. מופיע בשו"ת יד הלוי (סי' קו סעי' ו) בחילופי שו"ת בין הערוך לנר ומחוטנו היד הלוי, בקשר לשאלת חתן היד הלוי הג"ר פנחס פראם, שבקהילתו באד הומבורג נעשה המקוה על ידי רשת צינורות "בהוראת הרה"ג רבי פייביש פפד"א אב"ד פרידברג... עיי"ש.

המכתב נמסר לידי המערכת ע"י הרב נתן רפאל אויערבך שליט"א, לו התודה והברכה. במקומות אחדים נקרע הדף והתפורר מרוב ימים, החסרונות מסומנים בשלוש נקודות בסוגר רבוע. במקומות אחדים השלמנו בסוגר רבוע במקום שקיצר הכותב.

יהודה אהרן הלוי הורוויץ

פולמוס קבורת אפר הנשרפים

אחת הבעיות החמורות עמן היה על היהדות הנאמנה באשכנז להתמודד, היתה המנהג "הנאור" כביכול, שמצא לו מקום גם בין היהודים, לשרוף את גופת המתים, ולאחר מכן להביא את האפר לקבורה. בעוד שלקהילה לא היתה שליטה על האיש הפרטי השרוף את גופת קרובו המת, עמדה הקהילה למול בעיה כאשר התבקשו לקבור את האפר בבית הקברות היהודי.

בשנת תרס"ג הדפיס רבי מאיר לרנר, אב"ד אלטונה, שתי תשובות שהשניה שבהן דנה "אם מחויבים לקבור אפר של החטאים שפירשו מדרכי צבור וצו... לשרוף גויותם"¹. ומסקנתו שאין לקבור את אפר הנשרפים בבית קברות של ישראל.

כנגדו יצא רבי חנוך ארנטרוי בחוברת בשם 'חקר הלכה' (מינכן תרס"ד). עיקר טענתו, שעל פי דין אפר זה טעון קבורה, ואי קבורתו עלולה להביא לידי מכשול של טומאת כהנים.

ר"מ לרנר שיגר את תשובותיו הנזכרות למאות רבנים, ומאוחר יותר (בשנת תרס"ה) הוציאן לאור יחד עם תשובותיהם בספרו 'חיי עולם', בו גם הגיב והשיב לדברי ר"ח ארנטרוי בחיבורו 'חקר הלכה'. כמענה לתגובת ר"מ לרנר, יצא לאור קונטרס בשם 'אור האמת' - "מכתבים ע"ד הספר חיי עולם, של הרב ר"מ לערנער נ"י אב"ד דק"ק אלטונה" (פרנקפורט תרס"ו). על הקונטרס נרשם כי "הוצאתים לאור שמעון צבי דייטש". אמנם תוכן החוברת מכיל מכתבים ששלח לו ר"ח ארנטרוי עצמו - כפי שמציין ומתאר המו"ל בהקדמתו.

המכתב המתפרסם בזה, נשלח לרבי יצחק אויערבך, רבה של הלברשטט, מענה להשגות והערות ששלח לו על חיבורו 'אור האמת'.

*

למול סערת הרוחות וכנגד חילופי הביטויים החריפים שעברו בין הצדדים במהלך פולמוס זה, חשוב להבליט ולהדגיש את דברי ר"ח ארנטרוי במכתבו הנוכחי, המעלים על נס את מידותיו התרומיות: ...ואין אני אומר קבלו דעתי, ואי"ה לא אהי' נצב לריב עוד בל"נ אם יעמדו אחרים כנגדי, ומתחילה לא יצאתי לקראת נשק רק לכבוד מו"ח הגאון זצ"ל², אבל מאחר שעוררני כ"מ נ"י לכתוב לו דעתי מצאתי את עצמי מחוייב להציע לפניו את הנראה לע"ד לדינא לא לאהבת הנצוח ולהיותי עומד על דעתי כ"א למען האמת והצדק.

המכתב המתפרסם בזה, הועתק ונמסר למערכת ע"י ידידנו הרב נתן רפאל אויערבך שליט"א, נכדו של רבי יצחק זצ"ל. לו תודה ולו הברכה.

1 שתי התשובות התפרסמו לראשונה ב'המאסף' (קואינקה), שנה ח, כרך א, תרס"ג, דף כט-לא. ולאחר מכן נדפסו בנפרד בשינויים ובהשמטות. עותק משתי התשובות הללו, על דף אחד גדול (24*36 ס"מ), נמצא בספריית JTS שבניו יורק, ונמצא להורדה באתר כתי"ש של Hebrewbooks. (במפעל הביבליוגרפי, מתוארת הוצאה נוספת של שתי התשובות, בחוברת קטנה בת 8 עמודים ללא שער).

2 ראה להלן בגוף המכתב.

לביוגרפיות על האישים נשואי מכתב זה:

רבי חנוך ארנטרוי: הרב אברהם הכהן ארנטרוי, 'לדמותו של הגאון רבי חנוך הכהן ארנטרוי זצ"ל ממינכן', ירושתנו, ספר רביעי (תש"ע), עמ' שה-שטז.
 רבי יצחק אויערבך: הרב נתן רפאל אויערבך, שמרי משמרת הקדש, ח"ב, ירושלים תש"ע, 560-487.
 רבי מאיר לרנר: י"ד פעלד, 'תולדות המחבר', בתוך ספרו: הדר הכרמל, לונדון תשל"א, עמ' 32-7.

בע"ה, אור ליום ד' לס' ויגש תער"ב לפ"ק פה מינכען יע"א

שלום וברכה לכבוד ידי"נ הרב המובהק והמפואר כש"ת מו"ה יצחק אויערבאך נ"י אב"ד דק"ק הש"ט³ יע"א.

טרדותי רבו מאוד בימים האלה כ"כ עד שאני מוכרח לכתוב שורות אלו באישון לילה קרוב לחצות. אמנם מאחר שכ"מ נ"י עוררני בלוחות שניות להשיב לו תשובה, גלל כן אמרתי וגמרת בלבי להשיב מפני הכבוד ולא אאחר עוד.

ראשון תחילה כ' כ"מ נ"י שכעת ניתן חק חדש בארצכם ארץ פרייסען שצריכים להטמין את אפר השרופים על "אופפענטליכען פריעדהאפען"⁴ או בבית המוכן לאותן הכלים ולא יתכן עוד שיביאו הקרובים אותן הכלים אל ביתם, וא"כ אזדו להו הני טעמי שכתבתי בקונטרס חקר הלכה שצריכין לקבור את האפר בבית הקברות משום חשש טומאת כהנים ומשום תקלה כי אף אם ישליכו העצמות ממקומם אחר שלשים שנה כנהוג אצלם, הא עכ"פ מקבצים אותם ומניחים אותם במקום אחר בבית הקברות שלהם וכו' ולא יפזרו לרוח וא"כ מי יוכל ליהנות מהם! עכ"ל.
 וע"ז אני אומר, המעיין במקור הדברים יראה שרו"ל והפוסקים הבאים אחריהם לפרש את דבריהם חששו חששא דתקלה אף באופן רחוק עד מאד והלכו בו לחומרא, עד שאמרו שאפילו אפר עבודה זרה קוברין אותו בי קברי דוקא ולא במקום אחר וכמו"ש הבית יוסף יו"ד סי' קל"ג, והבאתיו בחקר הלכה עמ' 16 "ומשמע לי דבדוקא נקט בי קברי דאי בדוכתא אחרינא חיישינן שמא יפול מהם הרבה וכו' ובא ישראל לזרוע זרעי' - אבל בי קברי אין אדם עשוי לזרוע וכו'" ויעיי' בטו"ז שם ס"ק ב', וזהו בודאי חששא רחוקה עד מאוד שאחר שיהא נקבר האפר במקום אחר יבאו לחטט אחריו ולהוציאו, ויבא ישראל לזרוע שם זרעיו ויגולגל הדבר שיבוא ליהנות ממנו. והגם שכאן מיירי באפר הבא מע"ז שהיא מאוסה בתכלית המיאוס ותזרם כמו דוח צא תאמר לו נאמר עלי', מכל מקום אמרו שיקברם בי קברי מפני שבית קברות ישראל הוא המקום המיוחד אחד ואין שני לו שנוכל לומר עליו שלא יבוא איש ליהנות ממנו. וא"כ ק"ו באפר השרופים הבא מגויות מתים שאין לנו לסמוך לדינא על מה שקוברים אותם הגוים לזמן מה ומי

3 = הלברשטט.

4 = בית קברות ציבורי.

תיקון עירובין בעיר פריז [א]

שאלת תיקוני עירובין בערים הגדולות, היתה מאז ועד היום ענין לענות בו, ולעיתים גרה אחריה פולמוס עז. צדדים רבים נידונו בשאלה זו, והגדילו תורה והאדירוה בליבון ספיקות חדשות שהתעוררו בשל אילוצי המקום הזמן והבנת הרשויות המקומיות לצרכי האוכלוסייה היהודית שנוקקה לעירוב.

בארכיון הרב הרצוג (העומד לרשות הציבור באתר ארכיון המדינה), בתיק העוסק בעניני עירובין (פ - 17 / 4250), נמצאו שני מכתבים העוסקים בענין תיקון עירובין בעיר פריז.

המכתב הראשון מתאריך "ל"ח למב"י [כ"ג באייר] תרצ"ז, נשלח מאת רבי בנימין שלמה המבורגר זצ"ל, ששימש כדיין ומורה צדק בקהילת 'עדת יראים' בפריז שבראשות רבי אליהו מונק זצ"ל¹.

המכתב השני, מאת רבי אליהו מונק זצ"ל, נשלח כשנה לאחר מכן. ראה להלן.

1 על אודותיו, כתב אחיינו הנקרא על שמו, הרב בנימין שלמה המבורגר, יו"ר מכון מורשת אשכנז, בספרו 'זכרונות ומסורות על ה'חתם סופר'', בני ברק תשע"ד, עמ' 349:

הגאון רבי בנימין שלמה זלמן המבורגר הי"ד, נולד בפרנקפורט דמיין ב"ב בניסן תרס"ג, ונקרא על שם סבו הגר"ב שפיצר. בילדותו למד בבית הספר בפרנקפורט, ובהמשך דרכו קנה תורה בישיבה הרמה בפרשבורג. עלה ונתעלה בתורה והיה בקי להפליא בש"ס ופוסקים. הצטיין במיוחד בשליטתו העצומה בספר הש"ך על שני חלקי השולחן ערוך. בברלין התפתחו קשריו עם רבי יוסף דוב הלוי סלובייצ'יק, נכדו של הגר"ח מבריסק, ועסק עמו בלימוד משותף.

בשנים תרצ"ב-תרצ"ד שימש כר"מ בישיבת מונטרה בשווייץ. בתקופה זו עסק בהתלהבות בסידור 'פסקי התוספות' על סדר הרמב"ם, כדי שהלומד ימצא בכל הלכה את דעתם של בעלי התוספות. תלמידיו זוכרים אותו כשקדן גדול שלמד בדיוקנות יוצאת מן הכלל, ויש שלא יכלו לעקוב אחר שיעורי העיון שלו ולהבינם מרוב עמקותם. שליטתו הרחבה בחדרי התורה עוררה השתוממות. מו"ר המשגיח רבי שלמה וולבה זללה"ה, מתלמידי הישיבה בעת ההיא, התבטא: "פליאה היא היכן הספיק גאון צעיר זה לרכוש ידיעות כה רבות בתורה". גבה קומה היה ומצח גבוה לו שהעיד על גאונותו, אך תמיד הקטין את עצמו ומש נחבא אל הכלים. נודע במידותיו הטובות, חביבותו והליכותיו הנעימות. גם בזמנים קשים לא מש החיך מעל פניו, והיה מלא בטחון ושמחה. תלמידיו נהגו להתיעץ עמו במילי דעלמא ובענייני השקפה. שמר אמונים למורשת אבותיו בכל מקום בו חי, ולא הסתיר זאת בחייו הפומביים. היה 'בעל קורא' מעולה, וקרא גם במונטרה לפי הנגינה העתיקה של בני אשכנז.

מסיבות משפחתיות נאלץ לעזוב את מונטרה ולהתיישב בפריז, בה שימש כדיין ומורה צדק בקהילת 'עדת יראים' בראשות הרב אליהו מונק. בתקופה זו, אף כי היה טרוד בעניני הקהילה ומערכת הכשרות שלה, עסק בתורה בכל עתותיו הפנויות, הרביץ תורה לחברי הקהילה, וניצל את קרבתו לספריה הלאומית הצרפתית בפריז כדי לחשוף את מטמוניה ולערוך לדפוס כתבי יד של רבותינו הראשונים. עם פלישת הנאצים ימ"ש לצרפת, ברח לדרום הארץ, נתפס על ידי הזדים ונשלח כנראה לאושוויץ, משם לא חזר. ה' יקום דמו.

תיקון עירובין בעיר פריז [ב]

מכתב זה כקודמו, גם הוא נמצא בארכיון הרב הרצוג. מיוחס לרבי אליהו הכהן מונק, אב"ד עדת יראים פריז¹, ונכתב על גבי ניר מכתבים של מלון במרינבאד. אולם הוא חסר תאריך, פתיחה וסיום, ואף ללא חתימת הכותב. רק שם הרב מונק וכתובתו נכתב בעפרון ע"ג הדף, כנראה ע"י הרב הרצוג או עושה דברו, אולי כדי להשיב תשובה. כפי הידוע, שיגר הרב מונק שאלה זו לפחות לרב נוסף, הלא הוא רבי חיים עוזר גרודזנסקי - ראה להלן. יתכן ורשם כמה עותקים של השאלה, וצירף מכתב נלווה, בו פנה אל כל נמען בשמו ובכבודו, וחתם את שמו.

יצויין, כי בקובץ 'כרם ביבנה', חלק ה (תשס"א), כתב חתנו של ר"א מונק: "בענין פסק דינו של האחיעזר להעירוב בעיר פאריז... שכתב לחותני הגדול ר' אליהו מונק זצ"ל, המכתב של חותני נאבד ואיננו, אולם מה שידוע במשפחתינו הוא זה: כאשר הגיע חותני לפאריז מצא שכל בני העיר מטלטלין בפאריז בלי עירוב והם אמרו לו שפאריז יש לה ד' מחיצות, ולכן מותר לטלטל. חותני חקר הדבר ונודע לו שאין בפאריז ד' מחיצות ואסור לטלטל, ולכן הודיע לקהילתו שאסור לטלטל. אולם ראה שאעפ"כ מטלטלין ולכן פנה אל הגר"ע אם אולי יש מקום להקל במצב כזה לעשות עירוב מכיון שישנם ג' מחיצות ולא רצה להתיר מעצמו, וע"ז בא התשובה [=מר"ע] שבכה"ג יש להתיר לעשות עירוב. אולם למעשה עלה ביד חותני להזוהר לבני קהילתו שלא יטלטלו ועלה בידו ולמעשה לא עשה את העירוב".

למרות שבראש הדף נרשם ע"י הרב הרצוג "להשיב במוקדם" וכן ציון למ"מ בענין השאלה, לא נמצאה תשובה בענין זה בכתבי הרב הרצוג הנדפסים. אמנם מצינו תשובת רח"ע גרודזנסקי אל ר"א מונק בענין זה בדיוק², מתאריך ער"ח אלול תרח"ץ³, ועל פיה אפשר לשער תאריך כתיבת שאלה זו, כמו גם לאשש את זהות כותב המכתב.

- 1 רבי אליהו מונק נולד בפריז בשנת תר"ס, חניך בית המדרש לרבנים בברלין, בשנת תרפ"ז נתמנה לרב מחוזי באנסבך שבבוואריה. בשנת תרצ"ז, נתמנה לרב קהילת "עדת יראים" בפריז, פעל רבות בשדה הפצת התורה והיהדות, חיבר ספרים רבים וחשובים, בערוב ימיו עבר לניו יורק בה נפטר בחודש סיון תשמ"א. (על פי ההקדמה למהדורה העברית של ספרו 'עולם התפילות', כרך שני, ירושלים). עוד לדמותו, ראה: 'הרב ר' אליהו מונק - פריז (ליום הולדתו השבעים)', הפרדס, שנה מה חוב' א (תשרי תשל"א), עמ' 5.
- 2 אחרי ש"באתי בדברים בענין זה עם אחד הרבנים הגדולים בעירנו משיגח על העירובין פה ועם הרב הגאון מוה"ר אברהם ישעי' קרליץ שליט"א בבני ברק, בעמח"ס "חזון איש". וראה עוד קובץ אגרות חזון איש, ח"ב, אגרות הגר"ע זצ"ל, אגרת טו.
- 3 פורסמה ע"י רמ"מ כשר, בתוך מאמרו 'קונטרס תיקון עירובין במנהטן ומכתבי גדולי התורה', המאור, שנה יג חוב' ג [קיט] (טבת תשכ"ב), עמ' 21. ושוב בנעם, כרך ו, תשרי תשכ"ג, עמ' לד ואילך.

מראה מקומות

של ה'ות זה-תיכות גמרות כפירדא

הקיץ דתקפה לפק

ה'ות היה בכ"מ דף פ ע"ג וע"כ סוג דתקפה לתן
לזה שייך הגמ' בכ"מ דף ק"ב ובכ"ב דף ק"ה סג ומרחץ
בבבצה דף י"ב ע"ג סוגית מתוך על חב השכועות מהג"ה
לזה שייך כביצה דף ל"ב ע"ב מתני' ג' דברים וכו' כפ' נשא
גם שייך לזה סכת דף ל"ט ע"ב חמי עכ"ה כפ' כבעלתך - אלה לך יקרח
כיוצא דף י"ד ע"ג מתני' ג' ימים וכו' כפ' חוקת - בללך . חגאון
ביבמות דף ט"ג ע"ג וב' משנ' תלמי' ב"ב . המצא' לים -

הלכה ותוספות

להגהלת ה'ות

מראה מקומות לשיעורי 'הלכה ותוספות' (הו"ת) של רבי וואלף האמבורג

מכתבים לתקנת הכלל

ריבית בקנייה בתשלומים; האמונה בעקבות השואה

הגאון רבי יהושע ישעיה נויבירט זצ"ל, מצאצאי הגרי"ד במברגר מווירצבורג והערוך לנר, נולד ב"ד אדר א' ה'תרפ"ז בהלברשטט שבגרמניה. בזמן מלחמת העולם השנייה הסתתר עם משפחתו בהולנד, ובשנת ה'תש"ו עלה לארץ ישראל. בלמדו בישיבת קול תורה נעשה לתלמידו המובהק של מרן הגרש"ז אויערבאך זצ"ל, ועל פי פסקיו והוראותיו הלך בכל פרט בחיבוריו. כיהן כראש ישיבת חכמת שלמה, וכן יסד את ישיבות נתיבות חכמה ופני שמואל בבית וגן, והרביץ תורה והוראה במקומות רבים. נתבקש לבית עולמו בירושלים עיה"ק בג' תמוז ה'תשע"ג.

חיבורו הידוע והמפורסם הוא ספר 'שמירת שבת כהלכתה', ומלבדו נמנים בין חיבוריו גם 'אהל שרה' על הלכות טהרת המשפחה, 'קיצור דיני שמירת קרקעות', ועוד. הצד השווה שבחיבוריו, הוא רצונו העז ודאגתו הרבה למען החדרת ההלכה למעשה בכל התחומים, והקפדתו לבל יכשל איש בדין כזה או אחר.

הגרי"י נויבירט היה מפארי גידוליה של יהדות אשכנז בדור האחרון, וידיד נאמן למכון מורשת אשכנז (יעוין בשלהי המבוא לירושתנו ספר שביעי). בנותן טעם לצטט מלשונו עצמו בהסכמתו לספר שומרי משמרת הקודש, בכתבו: 'בכל התקופות הללו עמדו להם ליהודי אשכנז גדולי תורה ומורי דרך, אשר עמדו על המשמר והנהיגו עדת ישורון בדרך התורה והיראה וכו'. דבר חשוב הוא לפרסם מעשיהם של גדולי ישראל, ולהראות לבני התורה בדורנו כמה תורה, יראת שמים ודקדוק במצוות היו בקרב יהודי אשכנז, ע"כ. דספד יספדוניה ודקבר יקברוניה (עיינן כתובות ע"ב ע"א) - וכך הוגדר הגאון זצ"ל באחד ההספדים לזכרו (נדפס בהליכות שדה, גליון קפב עמ' ז) בזה"ל: "יסוד הדברים, שנדמה כי כל אחד שעסק עם הגאון הרב נויבירט זצ"ל, הבחין שיש לו עסק עם יהודי שעונה להגדרה של חסידי אשכנז".

גם במכתבים שלפנינו (באדיבות הגאון רבי אבירן יצחק הלוי שליט"א אב"ד תל אביב, וישר כחו) ניכרת תחושת האחיות והדאגה לכלל הציבור, להצילם ממכשול. במכתב הראשון פנה אל מזכיר הרבנות הראשית ועורר על שאלה מצויה אך מחודשת באותה תקופה, בדבר חשש איסור ריבית ברכישת חפץ בתשלום פחות בשל הקדמתו. המכתב השני נכתב בעקבות משפט אייכמן שהתנהל באותה העת, ובו ביקש לצאת בפעולת השרשה של יסודות האמונה בקרב אחינו בית ישראל, אלו שאינם מכירים את יד הבורא והשגחתו הגלויה על עמו. המכתבים נמסרו למערכת באדיבות הרב אלישע חן, ישר כוחו.

חיוב תפילין לכהנים בעבודתם

רבי משה אריה הלוי במברגר זצ"ל, נולד בשנות המלחמה בכריסל. לאחר מכן עלה עם הוריו לארץ הקודש בה התגוררו במשך תקופה עד אשר עברו לבלגיה. את תורתו קיבל בישיבת גייטסהד, בה נסמך להוראה ע"י רבותיו. זמן מה לאחר נישואיו עם בת רבי גרשון כהן זצ"ל מעקס-לה-בן שבצרפת, התמנה לרבה של ק"ק עדת ישרון במיץ, רבנות אותה נשא ברמה ובגאון בנועם ובחן במשך מ"ב שנים. עם בואו הקים את הכולל 'שאגת אריה', ומסר נפשו להעמיד דת על תילה בהקמת מוסדות חינוך יהודיים, מערכת כשרות ושחיטה מהודרת, מקוה מהודר ועוד. במאור פניו ובלבו החם לגדול כקטן, קירב רבים לחיי תורה ומצוות. על שפתיו נשא תדיר את שמותיהם של גדולי ישראל ששימשו ברבנות מיץ, ואף טרח להוציא לאור את תורתם (באמצעות מכון מורשה להנחיל, ספר תורת חכמי מיץ, ירושלים תשע"ג), וכל שאיפתו היתה להשיב עטרת גדולת העיר ליושנה ולעשותה למקום תורה מקדמת דנא¹. נסתלק ב"ח באדר א תשע"ד.

הדברים דלהלן נעתקו מתוך כתביו, בראשם כתב "מחזור עשירי לדרך היומי מסכת ערכין", הדרך עליו מבוססים חידושי תורה אלו (דרך ג במסכת ערכין), נלמד במחזור העשירי של דף היומי ביום ד' באדר ב תשנ"ז. אופייני לדרך, בדברי תורה אלו הוא מפלפל ודן בדברי בעל השאגת אריה, רבה של מיץ. התודה לבני משפחתו ובפרט לבנו הרב שמחה יהונתן במברגר שיחי' שמסרו את הדברים לפרסום.

ערכין ג ע"ב: "הכל חייבין בתפילין, כהנים לויים וישראלים. פשיטא? כהנים איצטריך ליה, סלקא דעתך אמינא הואיל וכתוב וקשרתם לאות על ירך והיו לטוטפות בין עיניך' כל דאיתיה במצוה דיד איתיה במצוה דראש, והני כהנים הואיל וליתניהו במצוה של יד דכתיב [לענין בגדי כהונה] 'ילבש על בשרו' שלא יהא חוצץ בינו ובין בשרו [ותפילין על בשרו בעינן תחת בגדיו בקיבורת אצל הכתף כדאמר במנחות (לז) דתחת בגדיו בעינן, דכתיב והיה לך לאות ולא לאחרים לאות - רש"י] אימא במצוה דראש נמי לא ליחייבו, קמ"ל דלא מעכבי אהדדי. כדתנן, תפלה של יד אינה מעכבת של ראש ושל ראש אינה מעכבת של יד. ומאי שנא דיד דכתיב 'ילבש על בשרו', ראש נמי כתיב 'ושמת המצנפת על ראשו', תנא שערו היה נראה בין ציץ למצנפת ששם מניח תפילין".

1 ראה שיחתו עם הרב א. הכהן, 'להחזיר עטרת מיץ ליושנה', יתד נאמן - מוסף שבת קודש, פרשת אמור, י"ב באייר תשע"ב עמ' 28-31. וראה עוד לזכרו: ב. ראם, 'מגביה שפלים', יתד נאמן - מוסף שבת קודש, פרשת פקודי, כ"ח באדר א תשעד, עמ' 8-11, 24. על קהילת מיץ לדורותיה, כולל קהילתה כיום, ראה: הרב יוסף פראגר, תולדות קהילת מיץ, ירושתנו, ספר שני (תשס"ח), עמ' של-שסד.

הערות ועיונים לשו"ת נחל אשכול*

תיתי לו למכון החשוב "שמרי משמרת הקדש", המזכה אותנו בעושר גדולתם של חכמי אשכנז, ובפרט של רבני וגדולי משפחת אויערבך, שביהנו באשכנז ו"שמרו משמרת הקדש" שלא תכבה, ושל רבותיהם זצ"ל.

ומידי עיוני במשנתם ותורתם נתעוררתי לעורר ולהאיר כדרכה של תורה.

א. שו"ת נחל אשכול, סי' יד (ומקורו בנחל אשכול הל' מילה, יולדת, חולה וגדרים, ח"ב עמ' 107), דן שם אי סמכינן אעדות נשים למול בשבת, והביא דברי הרשד"ם (אבה"ע סי' רח), דאינן נאמנות. ודברי המהר"ש בשו"ת תורת חיים (ח"ד סי' מא), שנחלק עליו וס"ל דנאמנות והאריך בזה טובא.

הנה יעויין בשו"ת דברי אמת להגאון ר' דוד בכר [וראה שו"ת נוב"י מהדו"ק אבה"ע סי' עד, את תארי הכבוד והרבים והגדולים שכתב עליו] סי' א, שהאריך בזה והביא דבריהם. ובהג"ה רעק"א יו"ד סי' רסו, הביא שע"א נאמן שנולד בשבת בשם ירושלמי. והובא גם בדברי הנחל אשכול בד"ה שוב מצאתי.

ב. שו"ת נחל אשכול, סי' ט (ומקורו בנחל אשכול הל' מילה וכו'), בענין מילת בן נכרי ואם יהודיה בשבת, והאריך בזה, וסיים דמותר למולו בשבת, וכך הורו רבותי ז"ל. ובהערה ג, ציינו לפתחי תשובה יו"ד רסו ס"ק יד, בשם התפארת למה.

הנה יעויין בהג"ה רעק"א יו"ד סי' רסו סעי' יב, שנסתפק בזה אי מילתו דוחה שבת, וצ"ל לספר עצי ארזים אבה"ע סי' ד ס"ק ד. (אמנם יעויין בהג"ה הגר"א שם ס"ק כד שכתב דמלין בשבת, והביא דברי הירושלמי). ובהג"ה רעק"א או"ח סי' שלא סעי' ה, האריך בזה. ונגע בחלק גדול במש"כ הנחל אשכול, וכתב "ולזה לענין מילה בשבת לא ידענא מה אידון ביה" וכו'. וכן להלן שם כתב "אבל בודאי נולד מנכרי וכו' י"ל דחיישינן לדעת ר"ת דצריך גירות ואין מלין בשבת". (ובספר ליקוט תשובות וחיידושים מרעק"א (הוצאת הגר"ש איינשטיין) בסי' כ, העתיק הדברים).

ובבית מאיר או"ח סי' של, הביא מכתבו של הרעק"א, ושם כתב: "וכן בכל מומרת מעוברת לכאו' הדין כן, וכיון דנכרי ועבד הבא על בת ישראל הולד כשר, ולדעת הרמב"ן דעוברת

* שאלות ותשובות נחל אשכול, מאת הגאון רבי צבי בנימין אויערבך זצ"ל... ונוספו עליהן... פסקי דינים ושו"ת יד דוד, מאת הגאון רבי יוסף דוד זינצהיים זצ"ל... מכון שמרי משמרת הקדש, ירושלים תשע"ד.

שיטת הרא"ש ורבותינו שבאשכנז בכרכות השחר

ובירור זמן חיוב ברכות השחר

במסכת ברכות (ס ע"ב), התבארו דיני הברכות שצריך לאמרם בשעה שאדם מתעורר משנתו, ולשון הגמ' : "כי מתער אומר... כי שמע קול תרנגולא לימא ברוך אשר נתן לשכוי בינה" וכו', וכן כולם עד שמסיים שם: "כי משי ידיה, לימא ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת ידים".

ונחלקו הראשונים בגדר חיוב ברכות אלו.

ברכת על נטילת ידים

שיטת הרשב"א (שו"ת ח"א סי' קצא), שברכות השחר כולן נתקנו משום שבשחר אנו נעשים ככריה חדשה, וצריכים אנו להודות לו יתברך על שבראנו לכבודו לשרתו ולברך בשמו. ועל זה תקנו בשחרית כל אותן ברכות שאנו מברכין בכל בוקר ובוקר. ולפי שחיוב הנטילה הוא משום דין נטילה קודם מצוה, לכתחילה צריך ליטול ידים מן הכלי, וככהן המקדש ידיו מן הכיור קודם עבודתו. אבל אם שכשך ידיו בתוך הכלי, בין בשחר בין בשעת אכילה, שפיר דמי. וכן נמי להטביל ידיו בנהר שפיר דמי. וכאן מברך על נטילת ידים.

שיטת הרא"ש (ברכות פ"ט סי' כג) דמלשון הגמ' "כי מתער" וכן כולם "כי משי ידיה אומר ברוך אקב"ו על נטילת ידים", מבואר שחיוב הברכה הוא משום הנאות האדם, דכיון שישן והחזיר לו הקב"ה נשמתו הרי הוא מודה לו על כך, וכן כולם שהוא מודה שעל שמיעת קול התרנגול וכו'. וכן נטילת ידים חיובו הוא לפי שידיו של אדם עסקניות הן ואי אפשר שלא ליגע בכשר המטונף בלילה, לכן תקנו שינקה את ידיו במים¹.

הטור הביא מהגמ' (שבת קח ע"ב) טעם נוסף לחיוב נט"י בבוקר, משום רוח רעה השורה על הידים. והב"י הביא מהזוהר דברים חמורים מאד בענין הרוח רעה השורה על האדם בשעה שהוא ישן והוא כמת, וכשהוא ניעור שהרוח רעה מסתלקת היא נשארת ע"ג הידים ואינה עוברת עד שיטול ידיו, ולאחר שנטל ידיו הוא נקרא קדוש. ומבואר שם סדר הנטילה. והב"י הוציא לפי טעם זה כמה חידושים לדינא.

1 וראה ברא"ש שהקשה על דבריו שהיה ראוי לתקן בנוסח הברכה 'על נקיות ידים' ולא על נטילת ידים שהרי אין הנטילה עצמה מצוה אלא דרך ואפשרות לנקות הידים, ותירץ דכיון שקודם סעודה תקנו בלשון "על נטילת ידים", לכן תקנו גם בתפילה הנוסח על נטילת ידים.

חילוקי דינים היוצאים ממחלוקת הרשב"א עם הרא"ש

א. לענין ניקוי הידים בצרור או בעפר: לדעת הרשב"א שהוא תקנת נטילה כמו כהן שמקדש ידיו, אין מועיל שפשוף הידים בעפר. אבל לדעת הרא"ש שכל הנטילה היא משום נקיות, באין לו מים יכול לנקות ידיו בכל מידי דמנקה.

ב. אם צריך כלי לנטילה זו: לדעת הרשב"א שהוא דין נטילה צריך כלי, אמנם בדיעבד יצא גם בלא כלי כמבואר בגמ' לגבי אכילה. אבל להרא"ש אין תקנה של נטילה כלל ואפילו לכתחילה אי"צ כלי. וכתב הב"י דלטעם שהנטילה היא כדי להסיר הרוח רעה שנשארה ע"ג הידים, לא מועיל שכשוך ידים בכלי אחד וצריך ג"פ, כיון שהרוח רעה אינה סרה בנטילה אחת. ג. היה נעור בלילה: לדעת הרשב"א דתקנת הברכות הן על שנעשה בריה חדשה כתב הב"י (סי' ד ד"ה ומשמע), שאם היה נעור כל הלילה, הרי לא הפקיד פקדונו ביד הקדוש ברוך הוא, אם כן אינו נעשה כבריה חדשה באותו שחר, ולכאורה אי"צ לברך, וסיים שם, "ואפשר שאפילו היה נעור כל הלילה צריך ליטול ידיו שחרית לפי טעם זה דכיון שתקנו ליטול ידיו שחרית לא פלוג רבנן". אבל להרא"ש שאינו צריך ליטול אלא מפני שנגעו במקום מטונף, אבל אם לא נגעו משמע שלא תקנו.

ד. נט"י קודם תפילת מנחה וערבית: לדעת הרשב"א שחיוב הנטילה הוא על שנעשה בריה חדשה, אין חיוב נטילה קודם שאר התפילות, וק"ו שאם נטל משום שידי אינם נקיות שאינו מברך על נט"י. אבל לשי' הרא"ש שחיוב הנטילה הוא משום שידי אינם נקיות אחר השינה, א"כ אם נוטל ידיו קודם תפילת המנחה אחר שעשה צרכיו, כיון שחיוב הוא ליטול את הידים מברך על נטילת ידים, וכן בערבית.

ה. הזמן הראוי לברכה: לדעת הרא"ש כל ברכה ראויה לברכה באותו הזמן שהוא נהנה מהדבר, וכלשון הגמ' "כי מתער מברך... כי שמע קול תרנגולא מברך" וכו', וכן כולם, ולפי"ז ברכת על נט"י צריך לברך מיד כאשר נוטל ידיו, דאיך יברך על נט"י בשעה שכבר עבר זמן מעת נטילה. אבל להרשב"א שעיקר חיוב הנטילה בבוקר הוא לפי שאז אנו נעשים כבריה חדשה, והיינו שצריכים אנו להודות לו יתברך על שבראנו לכבודו לשרתו ולברך בשמו, נמצא שברכת ענט"י היא ככל הברכות שאנו מברכין בכל בוקר ובוקר. אמנם עדיין אין מבורר הדבר דהלא ברכת על נט"י היא על מעשה הנטילה ואיך יברך אחרי שכבר עבר זמן מאז שנטל. וכתב הב"י (סי' ז ד"ה ולפי מה) דיש לומר דכיון דברכת על נט"י נגזרת אחרי כל הברכות האחרות שמברכים בבוקר, ומאחר שהן נסדרות בבית הכנסת, גם ברכת נטילת ידים יכול לסדרה בבית הכנסת.

קודם תפילת מנחה

כתב השו"ע (או"ח סי' ד סעי' א) "ירחץ ידיו ויברך על נטילת ידים". והסכימו האחרונים דזה דוקא קודם תפילת שחרית ולא קודם שאר התפילות. ונחלקו הט"ז והמג"א בטעם הדבר, דעת המג"א העיקר כהרשב"א שהנטילה היא משום שנעשה כבריה חדשה. ולפי"ז מבואר באר

פסקי תוספות' כמקור להשלמת התוספות שלפנינו לפרק מי שהחשיך

רבנו יעקב מגורטהויוזין הי"ד¹, חיבר את ספרו פסקי תוספות² כקיצור מחיבור התוספות שהיו לפניו על כל הש"ס³ וכן עמ"ס תמיד מדות וקנים.

מלבד מטרת החיבור המקורית כקיצור תוספות ופסיקה הלכתית לאור דבריהם, עולה בידנו תועלת רבה נוספת כמקור לדברי תוספות שלא הגיעו לידינו, שכן רבנו לאורך כל חיבור אינו

1 לא הרבה ידוע לנו מתולדותיו, ומה שידוע לנו כתבתי בס"ד במאמר 'פסקי תוספות - זהות המחבר ותוכן החיבור', חצי גבורים, חלק יא, תמוז תשע"ט. ואציין בזאת בקצרה: רבנו עמד בראשות הישיבה בעירו נורטהויוזין שבאשכנז, ובגזירות שבשנות ה"א ק"ח-ק"ט קידש את השם יחד עם כל בני קהלתו ותלמידיו ישיבתו, כפי שהובא בהגהות ורמיוזא (ליום כ"ג אייר בביאור תפילת אב הרחמים בפיסקא בחייהם ובמותם לא נפרדו), המתאר באורך את עקדתם עקדה"ש של קהילת נורטהויוזין ובראשם רבינו הי"ד, שמסרו נפשם לשריפה בשירה ובריקודים ורבינו בראשם מכריז "בית יעקב לכו ונלכה באור ה'". ועי' עוד במאמרי הנ"ל. אכן כאן המקום לתקן טעות שנפלה במאמרי הנ"ל, בו ציינתי ששנת כתיבת החיבור ע"י רבנו היתה קודם לשנת ע"ג-ע"ד, בהסתמך ע"כ שבפסקי תוספות למסכת ע"ז בנוסחאות כת"י נכתב "והשמיטה לר"ת שנת ע"ג לרש"י שנת ע"ד", וכיון שהראשונים בחיבוריהם כתבו כל אחד על השמיטה הקרובה, הסקתי שרבנו כתב את חיבורו קודם שנים אלו. אכן פסק זה אינו מופיע בדפוסים ישנים רק נוסף בדפוס וילנא עפ"י כת"י שחז"ה שהיה ברשותם והדפיסוהו ב"נוסחאות כת"י", והעירני ידידי הרב אהרן גבאי שליט"א כי הרבה מהפסקים המופיעים בנוסחאות כת"י מקורם בקיצור פסקי הרא"ש, ואכן אחר העיון בכת"י ראיתי כי הפסקים המופיעים בגליון הכת"י בלא הפניה על הגליון אינם שייכים לחיבור פסקי תוספות ומקורם בקיצור פסקי הרא"ש שליקט המגיה לצורך עצמו, וגם פסק זה מקורו בקיצור פסקי הרא"ש למסכת ע"ז פ"ק סי' ז, וא"כ אין לשער עפ"י את שנת כתיבת החיבור.

2 על זיהוי רבנו כמחבר פסקי תוספות הארכתי במאמר הנ"ל, ואציין בקצרה ממש את עיקרי הדברים. א. בשם הגדולים לנכד מהר"ש שליצשטט (חובר בערך בשנת ה"א ר): "כתב ר"י נורטהויוזין היינו ר' יעקב נורטהויוזין והוא עשה פסקי תוספות". ב. מצאתי כמה מקומות שמובאים פסקים בשם ר"י נורטהויוזין ומופיעים כלשונם בפסקי תוספות, בהם הגהת האגודה בבכורות סי' יח (הגה"ה זו אף הובאה בשו"ת מהרי"ל סי' קג) המופיעה לפנינו כלשונה ממש בפסקי תוספות בכורות פסק עד. וכן בלקט יושר (מהדור' מכון ירושלים עמ' קצד) מביא סימן לדיני כוס של ברכה בשם ר"י נורטהויוזין והדברים מופיעים לפנינו בפסקי תוספות למסכת ברכות שהו"ל מכת"י ופרסמתים בקובץ תבונות א כרך 1, ע"ש מה שהוכחתי בראיות ברורות כי הם פסקי תוספות המקוריים עמ"ס ברכות ולא פסקי תוספות שנדפסו בכל הדפוסים עמ"ס ברכות. וכן מ"ש ר"ש מדורין בקיצור מדרכי (פורסם ע"י הרב ש' שפיצר בקובץ מוריה סיון תשל"ח, עמ' ג סי' א) מופיע לפנינו בפסקי תוספות למסכת ברכות הנ"ל פסק תה. ג. עוד סמך מצאתי ממה שנכתב בפסקי תוספות למסכת ברכות הנ"ל בסוף פסק תח "כן נראה לי הצעיר יעקב".

3 להוציא מסכתות נזיר והוריות שלא נמצא גם בכת"י. וככל הנראה לא חיבר רבנו עליהם מאחר שאין עליהם תוספות כבכל הש"ס.

מחדש כלום מדיליה, והוא נאמן ביותר למקור הדברים⁴, אלא שבכמה מקומות היו לפניו תוספות אחרים מהתוספות שלפניו ולכן המעיין בפסקי תוספות ורואה שאין הדברים מופיעים בתוס' שלפניו, עליו לדעת שלפני רבנו היו תוספות אחרים. וכבר עמד על זה החיד"א בשם הגדולים מערכת ספרים ערך פסקי תוספות וז"ל: "ודע דזמנין טובא דמשכחת חידושים בפסקי תוספות דליתנהו בגופן של תוס' דקמן, והטעם שפסקי תוס' של המסכתא היא נתחברו על תוס' שאנן וכיוצא והתוס' שלפניו הם תוס' טוך וכיוצא, באופן שאינם פסקי תוספות שלפניו"⁵.
אכן בדרך כלל במסכתות שניכר שהיו לפני רבנו התוספות שלפניו הרי שבכל המסכת היו לפניו תוספות אלו ללא שינוי, מלבד שינויים בודדים הנובעים מכך שהיה לפניו גם גליון תוס' וכדו' וכן דיבורים נוספים שלא נשתמרו בתוספות שלפניו והמעייין ימצאם בתוס' במקומות אחרים, או בתוספות הרא"ש וכדו' או בדברי המרדכי וכיו"ב. יוצא מן הכלל בזה פסקי תוספות למסכת שבת שלמרות שבכל המסכת דבריו נסובים אודות התוספות שלפניו בדפוס⁶, מ"מ בפרק 'מי שהחשיך' ניכר שהיו לפניו תוספות אחרים מורחבים יותר מתוספות שלפניו. ואכן הלומד פרק זה בעיון, ניכר בעיניו שהתוספות שלפניו חסרים, כאשר סוגיות הלכתיות שלמות לא נתייחד עליהם אף לא ד"ה אחד, אף שבמקומות אחרים האריכו בזה⁷.
ועפ"ז נראה לי לשער כי בתוספות שלפניו נשמטו דיבורים אלו מסיבת מה במשך הזמן, ועפ"י דברי פסקי תוספות ניתן לעמוד על הדברים שהיו בתוספות על פרק זה.
במאמר זה נסיתי למצוא מקבילות מדברי הראשונים לפסקי תוספות אלו, שעל ידם ניתן במידת מה לשחזר את דברי התוספות שהיו לפני מחבר הפסקים⁸.

- 4 למרות היותו בעל הוראה מובהק שתשובותיו התבררו בבית המדרש בדורות שאחריו, ראה שו"ת תרומת הדשן סי' שיח, שכתב "וכן מצאתי הועתק מתשובת גדול אחד מן הגדולים הראשונים", והוא תשובת רבנו כמו שפירש בעל התרומת הדשן עצמו בפסקים וכתבים סי' נג על תשובה זו: "יש בידי תשובת הר"ר יעקב כץ מנורטהוויץ", ועמ"כ במאמרי הנ"ל הע' 27.
- 5 יש לציין בזאת המסכתות שבהן ניכר שהתוספות שעמדו לפני רבנו אינם התוספות שלפניו, והם: מסכת ברכות, תענית, מגילה, מועד קטן, חגיגה, נדרים, סוטה, ב"ק, מכות, שבועות, ע"ז, זבחים, מנחות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד, מהן שדומים במקצת או ברובם לתוס' שלפניו, ומהן שניכר שהם תוספות אחרים לגמרי. ראה לדוגמא פסקי תוספות למסכת חגיגה שהו"ל בקובץ חצי גבורים הנ"ל, פסקי תוספות למסכת ברכות שהו"ל בקובץ תבונות הנ"ל, פסקי תוספות למסכת מעילה שהו"ל בקובץ ירושתנו ספר תשיעי תשע"ו, ושאר המסכתות הערוכים ושפורים עמדי וברעתי להוציאם לאור בס"ד בצירוף מקורותיהם עד כמה שהשיגה ידי בעזרת צורי וקוני.
- 6 כאמור לעיל גם בזה יש יוצאים מן הכלל אך מעטים הם. וכגון: פסק מה, מקורו בספר התרומה סי' ריח, פסקים נג-נד, ומקורם הובא בשלטי הגבורים שעל המרדכי סי' רלח בשם ר"י. פסק סד, לא מצאתי לע"ע מקורו (הובא במשנ"ב סי' שטז ס"ק יח בשם רבנו), פסק קי, הוא במרדכי סי' רפד, פסקים כט-קל, מסמ"ג עשין סוף עשה כג, וכן הובא בפסקי תוספות ערכין פסק ז. פסק קלב, הוא מהגהות מרדכי סי' תסו, ועוד כהנה פסקים מפורשים לאורך המסכת שלא באו בדברים מפורשים בתוס' שלפניו אחת הנה ואחת הנה.
- 7 ראה לקמן בהערה לפסקים תצה, תצז, תקב.
- 8 אשמח לקבל תגובות והארות בטלפון: 052-7188765.

פסקי תוספות פרק מי שהחשיך - שבת פרק כד

פסק תצג: ⁹ טורח יו"ט התיירו משום הפסד מועט אבל אין כלי ניטל.

פסק תצד: ובטול כלי דוקא בהפסד מרובה.

כך מופיעים הדברים בדפוס, ושני הפסקים כפי שהם, משוללים הבנה. אמנם המעיין יראה שפסוק הפסקים וחילוקם נעשה שלא במקומם¹⁰ וכל החלוקה טעות, וכך צ"ל: טורח יו"ט התיירו משום הפסד מועט, אבל אין כלי ניטל ובטול כלי דוקא בהפסד מרובה. ועתה נבאר את דברי רבנו.

בדף קנד ע"ב, איתא דמניחים כרים וכסתות תחת כלים שאינם ניטלים אע"ג דהוי ביטול כלי מהיכנו, ואע"פ שמשלטל הכלי לצורך דבר שאינו ניטל, דמשום הפסד מרובה התיירו. והני מילי בקרני דאומנא וכדו' דהוי הפסד מרובה, אבל בכולסא וכיו"ב דהוי הפסד מועט, לא התיירו לטלטל הכלי לצרכו. והנה בביצה לו ע"א, אמרו דמכסים את הפירות בכלים מפני הדלף, ומייתו בגמ' 'תנן כדי יין וכדי שמן... הא תנא ליה רישא פירות', ומשני, 'כדי יין וכדי שמן איצטריכא ליה, סד"א להפסד מרובה חששו להפסד מועט לא חששו, קמ"ל". והקשה שם הרשב"א (ד"ה להפסד) 'וא"ת והא אמרינן בריש מי שהחשיך דלהפסד מועט לא חששו גבי היתה בהמתו טעונה טבל... י"ל די"ט שאני דליכא אלא טורח מועט אפילו בהפסד מועט חששו והתיירו'. והם ממש דברי פסקים אלו: טורח יו"ט התיירו משום הפסד מועט, אבל אין כלי ניטל ובטול כלי דוקא בהפסד מרובה. ועכשיו נדע שלפני רבינו היה בכאן תוספות שהקשו את קושיית הרשב"א שם ותירצו כתירוצו¹¹.

פסק תצה. צדדים אסורים.

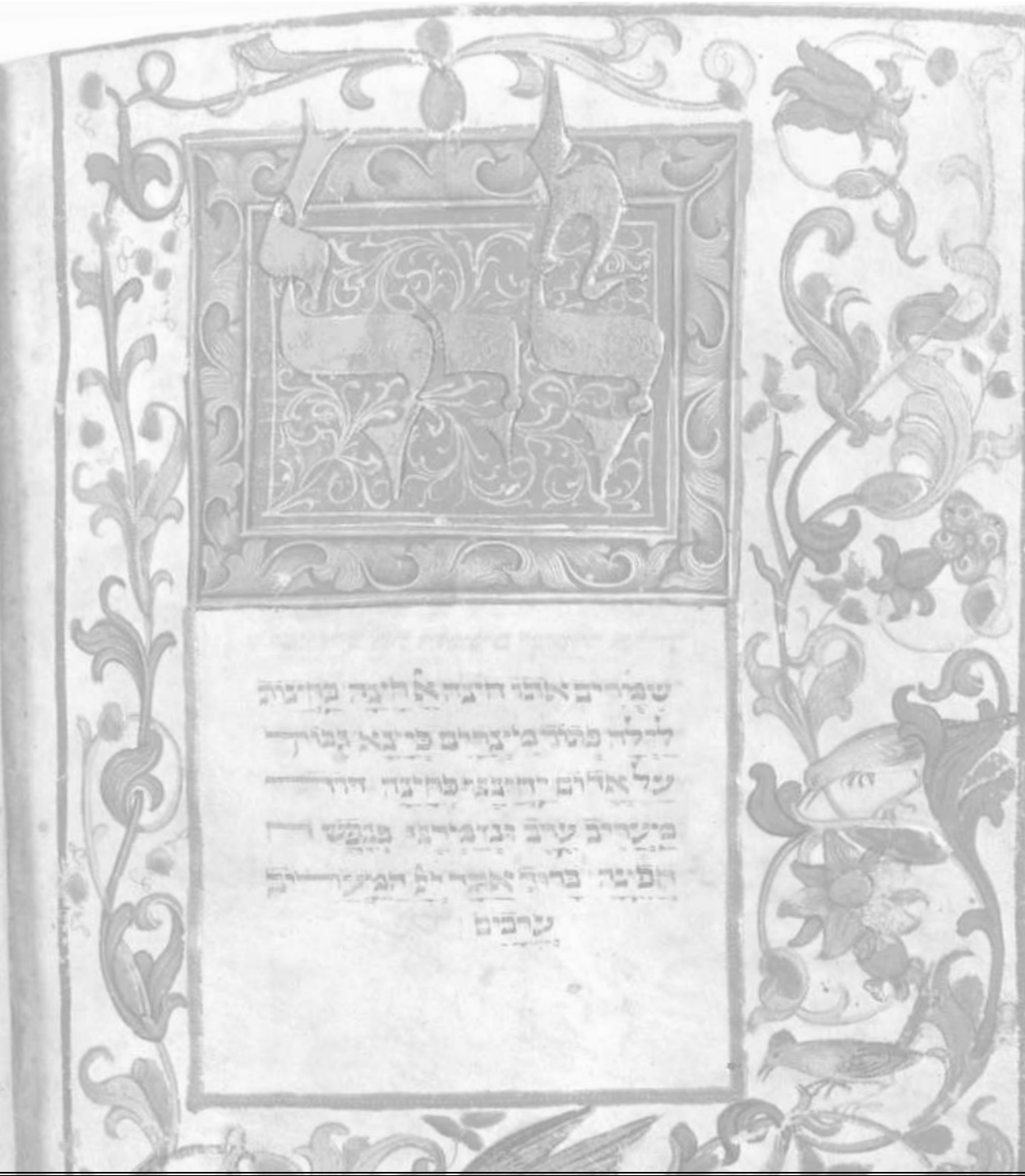
המציין בדפוס כתב ע"ז ד"ד בגמרא¹². ובאמת שדין זה הוא אכן מסקנת הגמרא בדף קנה ע"א: 'והלכתא צדדין אסורין, צדי צדדין מותרין'. אכן לפי דרכנו למדנו כבר שהיה לפני רבנו בכאן דין ודברים בתוספות. ואכן מצאתי בס"ד בחגיגה טז ע"ב דשם איתא 'אמר רב פפא ש"מ צדדין אסורין... רב אשי אמר אפילו תימא צדדין מותרין כל דבהדי גבה" וכו'. וכתבו שם התוס' יז ע"א ד"ה רב אשי, דדברי ר"א 'דיחויא בעלמא, דהא ס"ל לרב אשי בפרק בתרא דשבת אמר רב אשי השתא דאמרינן צדדין אסורין. אלא ה"ק דמהא ליכא למשמע מינה', עכ"ד תוס' שם. וקושיא זו הקשו ג"כ בתוס' שלפנינו קנה ע"א ד"ה אמר ר"פ, והניחו בקושיא.

9 בדפוס מופיעה הכותרת 'פרק מי שהחשיך רק לפני פסק תצה, וזאת משום שלא מצאו מקור לפסקים תצג-תצד.

10 כאן המקום לציין כי רבנו לא חילק כלל את הפסקים במספר והחלוקה אינה בכתבי היד ולא בדפוסים הראשונים. החלוקה לסימנים מופיעה לראשונה בדפוס אמשטרדם תע"ה.

11 והא דאין כלי ניטל התיירו בהפסד מרובה הביאוהו ג"כ תוס' לעיל מג ע"ב ד"ה כבר ובפסקי תוספות שם פסק קצו.

12 המציין הוא המגיה בדפוס אמשטרדם הנ"ל שחילק את דברי רבינו לסימנים ממוספרים.

תקרב רינת'י

שלושה פיוטי הושענות הנדפסים לראשונה מתוך כתבי-יד*

מבוא

ה'הושענות' הן סוג קדום של תפילות שנועדו ללוות את מעמד ההקפות בחג הסוכות, והן מכונות כך על שום הענייה 'הושע נא' החוזרת בהן. בימי הבית נהגו להקיף את המזבח בכל אחד מימי חג הסוכות: "בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת, ואומרים: 'אנא יי הושיעה נא, אנא יי הצליחה נא' (תהלים קיח כה)... ואותו היום [=יום שביעי של סוכות] מקיפין את המזבח שבעה פעמים..."¹. כפי הנראה, כבר בימי הבית ליוו מיני 'הושענות' – בסגנון קצר ופשוט – את ההקפות הללו, והן גם עיטרו את ההקפות שנהגו בבתי הכנסיות שלאחר החורבן. בשלב מאוחר יותר, בתקופת הפייטנות הקלאסית, נתחברו קטעי פיוט מפותחים יותר, אם כי עדיין פשוטים מאוד. התפתחות סוגת פיוט זו המשיכה בתקופות שלאחר מכן, ובתקופת הגאונים והראשונים נכתבו פיוטי הושענות רבים, מהם רחבים ומורכבים למדי; ושפע של פיוטי-חג מסוג זה נכתבו ל'יום ערבה', הוא יום הושענא רבה, שבו נכפלו ההקפות שבע פעמים.²

באותם ימים קדומים, בימי הגאונים והראשונים, לא נתקבע המנהג אלו פיוטי הושענות נאמרים בכל יום, ורק בשלהי תקופת הראשונים התקבע הדבר, וביתר שאת בימי הדפוס.³ התקבעות המנהג דחתה מן המחזוריים הנפוצים את פיוטי הושענות שלא נתקבלו במנהג, וכך נותרו בכתבי-יד עשרות פיוטי הושענות שלא זכו לראות את אור הדפוס. ובמיוחד נגרע חלקם של פיוטי הושענות שנתחברו בידי חכמי צרפת, מפאת היעלמות מנהג צרפת אחרי הגירוש הגדול בשנת ה'ס' (1306). חסר זה הושלם ברובו המכריע במהדורתם של ר' דניאל גולדשמידט וחתנו,

* קיצורים ביבליוגרפיים שנעשה בהם שימוש במאמר:

מחזור סוכות = מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד' גולדשמידט ו' פרנקל, ירושלים תשמא
יגל חזון = יגל חזון: חמישים שירים חדשים מתקופת ספרד, מהדורת אברהם יצחק כ"ץ, ירושלים ותל-אביב תשכה
גנזי חג הסוכות = גנזי חג הסוכות: אסופת גנזים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות, מהדורת, ירושלים תשעה
מאמרי: יום טוב גדול של ערבה = מאמרי 'יום טוב גדול של ערבה': שמו של היום השביעי של סוכות, ירושתנו, ט (תשעו), עמ' קנה-רא

1 משנת סוכה, ד ה.

2 לכל העניין, ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשסח, עמ' 70, 254-256.

3 ראה: מחזור סוכות, מבוא, עמ' מא.

ר' יונה פרנקל, למחזור סוכות, ש"לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, כולל מנהג אשכנז המערבי, מנהג פולין ומנהג צרפת לשעבר"⁴. במחזור זה הם הדפיסו כחמישים פיוטי הושענות, מהם כשלושים פיוטים שלא נדפסו מעולם⁵. מלאכת ההדרה כבירה זו, שנעשתה עלפי עשרות רבות של כתבייד⁶, אי אפשר שלא יהיו בה פרט ועוללות - כמה פיוטים שנעלמו מעיני המהדירים. ושלוש מפיטי הושענות שלא נדפסו במהדורתם מופיעים לראשונה במאמר זה. תוכנם של שלושה פיוטים אלו מעיד עליהם שהם נועדו להושענא רבה. זהותם של מחברי פיוטים אלו אינה ידועה, והגם שאחד מהם חתום: יצחק השופר [=הסופר] - לא נודע עליו מאומה⁷. אך כפי הנראה, מדובר בפייטנים בני צרפת, אחר שפיוטיהם שרדו במחזורי מנהג צרפת בלבד. שאר פרטי הפיוטים ומהדורתם ניתנו ברישום המקדים שלפני כל פיוט. על כל הפיוטים הנדפסים במאמר ומקומם בכתבייד הודיעי גבריאל וסרמן, וגם מסר לי העתקה ראשונית ממקצתם. ר' משה שפרבר ניקד את הפיוטים ואף העיר את עיניי בביאור כמה טורים קשים. וגם הרב שלמה הופמן, מעורכי 'ירושתנו', האיר את עיניי בכמה מקומות. לכולם התודה והברכה.

[א] אנה דודי דגול מרבכה

מחבר: ר' יצחק הסופר.
 חתימה: א-ת. יצחק השופר [=הסופר] חזק.
 יעוד: יום הושענא רבה⁸.
 מקור: מחזור מנהג צרפת לשלש רגלים, כת"י אופסלה Hebr. 21 (מתכ"י: F18025), דף 181ב-ג.
 כתיבה אשכנזית מהמאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה.
 הערה: לפני הפיוט העיר, בכתיבה מאוחרת, אחד מבעלי המחזור, שהתפלל בנוסח אשכנז: "אין אומרים זה". כי הפיוט מיוחד למנהג צרפת; עי' קטלוג מתכ"י.
 הערות הההדרה: הפיוט מנוקד בכתב-יד, וכאן ננקד מחדש.

- 4 מחזור סוכות, שער.
- 5 מחזור סוכות, עמ' 169 ואילך. וראה שם, מבוא, עמ' לט-מא.
- 6 לרשימת כתבייד ששימשו למהדורתם, ראה: מחזור סוכות, מבוא, עמ' מה-מט.
- 7 על פייטן קדמון בשם יצחק שחיבר כמה פיוטי הושענות, ראה: מחזור סוכות, מבוא, עמ' לט. אך מסתבר שאין מדובר בפייטננו, שכן הפייטן הקדמון רגיל לחתום את פיוטיו ב"יצחק בלבד, בלא תוספת כינוי.
- 8 כמפורש בטור החותם את הפיוט: "קבלה ברתמים ביום זה הושענא רבה". וראה גם טורים 8, 25, ובביאורי לשם.

	אָנא דודי דגול מִרְכָּבָה	
	בְּתוֹךְ קָהֵל עֲדַתְךָ הַתִּיַצְבָּה	
	גְּדוֹל וְנוֹרָא בְּאַלְפֵי רִכְבָּה	
	דודי צח וְאָדוּם מְהֵרָה הַקְּשִׁיבָה	
5	הַצּוֹעֲקִים אֵלֶיךָ בְּמוֹרָא רַבָּה	
	וּלְשׁוֹעֲתֶם הַט אָזְנוֹךָ רוֹצֵה בְּתִשׁוּבָה	
	זְדוֹן תִּמְחֹק מִבֵּית הַשׁוֹבְבָה	
	חַתּוּם אוֹתָהּ לַחַיִּים טוֹבִים וְלַטּוֹבָה	
	טָרָם תִּקְרָא אֵלֶיךָ עֵנָה וְשׁוּבָה	
10	יִשַׁע מֵהָר וְהָסֵר מִלְּבָבָה מַעֲצָבָה	
	כְּבוֹד וְהִדְר תַּעֲטֶרָה בְּאַהֲבָה	
	לְוִיַּת חֵן וְחֶסֶד תִּתֵּן לָהּ בְּחִיבָה	
	מִטַּל הַשָּׁמַיִם וּמִשְׁמַנֵּי הָאָרֶץ בְּחִדְוָה	
	נְאוֹר תִּבְטִיחַ לָהּ, וְכֹל שְׂמִיץ וְדִיבָה	
15	סוּר מִמְּנָה, פִּי לֶךְ הִיא תִּבְיָבָה	

ב י א ו ר

1 דודי: כינויפנייה להקב"ה, על־שום שיה"ש א יג, ועוד. דגול מרכבה: שיה"ש ה י. 2 קהל עדתך: קהל ישראל. התיצבה: התייצב לשמוע את תפילתם. ולשון הטור על־פי תהלים פב א: "אֲלֵהִים נָצַב בְּעֲדַת אֱלֹהִים". 3 גדול ונורא באלפי רכבה: הקב"ה גדול ונורא באלפי רכבות ישראל. גדול ונורא: על־פי דברים ז כא; תהלים צט ג. באלפי רכבה: הלשון כנראה על־פי במדבר י לו. 4 דודי צח ואדום: שיה"ש ה י. מהרה הקשיבה: לתפילת ישראל. והוא יורד לטור הבא. 6 ולשועתם: לקריאתם, לתפילתם. הט אזנך: תהלים יז, ועוד. רוצה בתשובה: כינויפנייה להקב"ה, על־שום חתימת הדין. ראה: גנוי חג הסוכות, עמ' קלז-קלח והערה 411, ועמ' קמג-קמד והערה 471, ובכלל הנסמן שם. 9 טרם תקרא אליך ענה ושובה: על־פי ישעיה סה כד: "וְהִיָּה טָרָם יִקְרָאוּ וְאֲנִי אֶעֱנֶה". והטור מדבר על כנסת ישראל. 10 ישע: ישועה, הצלה. והסר מלבה: של כנסת ישראל. 11 כבוד והדר תעטרה: על־פי תהלים ח ו: "וְכָבוֹד וְהִדְר תַּעֲטֶרְהוּ". והפייטן המדבר על כנסת ישראל שינה את המקרא ללשון נקבה. 12 לוית חן וחסד תתן לה: על־פי משלי ד ט: "תִּתֵּן לְרֵאשֶׁן לְוִיַּת חֵן". בתוספת הצירוף: "חן וְחֶסֶד" (אסתר ב יז). 13 מטל השמים ומשמני הארץ: בראשית כז כח. 14 נאור: כינויפנייה להקב"ה. תבטיח לה: תחזק ותן בטחון לכנסת ישראל. וכל שמץ ודיבה: יורד לטור הבא. שמץ: בוז; עי' שמות לב כה. ודיבה: דיבור גנאי. 15 סור ממנה: יסור ממנה, או: תסיר ממנה. היא: כנסת ישראל. |

נוסח קרבנות המוספים של ראש השנה ושל יום הכפורים

בירושתנו ספר חמישי (תשע"א), פירסם הרב יעקב גולדשטיין, מאמר 'נוסחת קרבנות המוספים בתפילת ראש השנה', בו הרחיב ופרט את השיטות והמנהגים בענין אמירת הקרבנות בתפילת המוספים בכלל ובר"ה בפרט, וכן פירט את דעות הראשונים בענין הזכרת ר"ח בר"ה בכל האופנים שדנו בהם.

הרב גולדשטיין האריך בביאור שיטת ר"ת ובצורת קבלתה ע"י קהילות ישראל. אך לענ"ד מעיין בדברי הראשונים ובמחזורים ישנים נראה שהשתלשלות הדברים היא קצת שונה. כמו"כ נושא נוסף שלא עלה כלל לדיון – ובצדק – במאמר הנ"ל, הוא נוסח פסוקי מוסף של יום כפור, מפני שלכאורה אין כלל קשר ביניהם. אולם כפי הנראה ישנם קוים משותפים בין נוסחאות המוספים של ר"ה ויו"כ.

לא אאריך כאן בכל הדברים שנידונו במאמר הנ"ל, אלא אתמקד בביאור שיטת ר"ת ובהשתלשלות נוסחי המחזורים. אולם לצורך הבהרת הדברים יש להקדים כמה נקודות.

חלק א

מוסף של ראש השנה

א. נוסח הקרבנות בתפלת מוסף

בפרשת פינחס יש פירוט מלא של כל הימים בשנה שמקריבים בהם קרבן מוסף. בכל יום יש פירוט של קרבנות העולה – פרים אלים וכבשים שמשתנים ממועד למועד, כמו"כ בכל יום ויום מפרטת התורה שמקריבים גם שער לחטאת, וכן את המנחות והנסכים שמשתנים בין פרים אלים וכבשים, וכן את עולת התמיד. אך לשון התורה בדברים אלו: שער מנחות ותמיד, משתנה ממועד למועד.

תיקנו הקדמונים בכל תפילת מוסף לפרש את הקרבנות הקרבים באותו יום. ניש פוסקים הסבורים שא"צ לפרש את הקרבנות וכן מנהג ספרד. ובמאמר הנ"ל נתבארו הדברים בארוכה]. וכך אומרים בנוסח התפילה: ואת מוסף יום פלוני הזה נעשה וכו' כמו שכתבת וכו' כאמור. וכאן אומרים את קרבנות העולה בלשון התורה. אולם את שער החטאת וכן המנחות והנסכים וקרבן התמיד, תיקנו הגאונים נוסח קבוע לאומרו בכל המועדים: ומנחתם ונסכיהם כמדבר וכו' ויין כנסכו ושעיר לכפר ושני תמידים כהלכתם. נוסח זה נמצא בסדר רב עמרם גאון ובסידור רב סעדיה גאון אף בר"ה ויו"כ.

בר"ה מלבד קרבנות המוסף המיוחדים ליום זה, הקריבו ג"כ קרבנות מוסף של ר"ח. וכמו שנאמר בתורה בסיום פרשת מוסף דר"ה: מלבד עלת החדש ומנחתה ועלת התמיד ומנחתה ונסכיהם כמשפטם לריח ניחח אשה לה'.

בזמן הראשונים התעורר פולמוס האם להזכיר את קרבנות ר"ח במוסף של ר"ה, ובמאמר הנ"ל התבארו הדברים בארוכה. י"א שצ"ל פרשת ובראשי חדשיכם כבכל ר"ח, י"א שאין להזכיר כלל ר"ח כמו שלא מזכירים בנוסח התפילה, וי"א להזכיר את זה כמו שהתורה מזכירה: מלבד עלת החדש ומנחתה. ענין נוסף שעלה לדיון אצל רבותינו הראשונים הוא שער דר"ח שלא הוזכר בפסוק זה.

ב. שיטת ר"ת

לכאורה בדברי הראשונים נראה שר"ת תיקן שני דברים: א. אמירת הפסוק 'מלבד עולת החדש'. ב. תיקון הנוסח 'ושני שעירים לכפר'.

לדברי הראשונים¹ ר"ת סבר שיש חובה להזכיר בתפילה את כל קרבנות המוספים, דלא כשיטת הפוסקים שאין צריך לפרט הקרבנות², ולכן דעתו היתה כדעת אותם ראשונים שיש להזכיר את קרבנות ר"ח כשהיה הם היו קרבים בו, ולאפוקי משיטת גאוני מגנצא³ שסברו שאין להזכיר ר"ח בר"ה כלל. אך מאידך לא היתה דעתו נוחה לומר את פרשת 'ובראשי חדשיכם', כשיטת חלק מהראשונים⁴, ולכן פסק שבאמירת הפסוק 'מלבד עלת החדש וגו'' יוצאים ידי חובת אמירת קרבנות ר"ח. אך כיון שבפסוק זה לא נזכר השעיר לחטאת של ר"ח, לכן תיקן ג"כ לומר 'ושני שעירים לכפר' במקום הנוסח הקבוע 'ושעיר לכפר'.

למה לא רצה ר"ת לומר 'ובראשי חדשיכם'? בתוס' רבינו פרץ (ביצה טז ע"א) מבואר שר"ת חשש "דאתי מיניה חורבא, דבני כפרים הבאים לעיירות היו מונים עשרה ימים שבין ר"ה ליו"כ מיום שני, וסבורים היו דהוי כשאר ר"ח דמנינן מיום שני, ולכך הנהיג שלא לאומרו כלל"⁵. ביאור הדברים שאם יזכירו ר"ח בתפילה בב' ימי ר"ה, בני הכפרים שאינם בקיאים יאמרו שב' ימים של ר"ה הוא כמו כל ב' ימים של ר"ח שמונים את ימי החדש מהיום השני, ואף בתשרי ימנו את ימי החדש מהיום השני של ר"ה, ויו"כ שהוא עשירי לחדש יצא לפי חשבונם ביום שהוא באמת י"א בתשרי, ומשו"ה עדיף שלא לומר ובראשי חדשיכם כבכל ר"ח.

בספר ערוגת הבושם לאחד מן הראשונים – רבינו אברהם ב"ר עזריאל (מתקופת בעלי

1 תוס' עירובין מ ע"א ד"ה זכרון; ר"ה ח ע"ב ד"ה שהחדש; לה ע"א ד"ה אילימא; ביצה טז ע"א ד"ה איזהו; רא"ש ר"ה פ"ד סי' יד, ועוד.

2 רשב"ם, אולם סובר שאם כן מזכיר הפוסקים צ"ל ג"כ של ר"ח. ועי' רא"ש שם.

3 הובאו בראב"ן עירובין (דף מ), ראבי"ה ר"ה סי' תקלז, מרדכי ר"ה סי' תשכב, טור או"ח סי' תקצא.

4 רבינו יצחק הלוי ורש"י ורשב"ם (היינו אם מזכיר של ר"ה וכמש"ל הערה 2). הובאו ג"כ במקורות הנ"ל.

5 תוס' בעירובין ג"כ מביאים טעם זה אך לא בשם ר"ת אלא בשם גאוני קדמונים. ואדרבה מלשון התוס' משמע שר"ת לא סובר שיש בעיה לומר ובראשי חדשיכם, אלא רק שא"צ לומר זה כיון שיוצא יד"ח באמירת מלבד עלת החדש.

תורת אמן

הדלקת נרות שבת, מתוך ספר 'מנהגים' (ביידיש) לרבי שמעון גינצבורג

אשרי העם יודעי תרועה*

אשרי העם יודעי תרועה ה' באור פניך יהלכון (תהלים פט, טז-יז).
עם ישראל מכונים בפסוק זה "יודעי תרועה", וזה שבחם ומעלתם שעליהם קרא נעים זמירות ישראל "אשרי העם".
א. אולם הקושי הגדול בפסוק זה הוא, שהרי הסתפקו בגמ' (ר"ה לד ע"א) אם תרועה היא השברים שזה גנוחי או היללה שזו התרועה, ועד כדי כך שר' אבהו תיקן אופן נוסף של תקיעה - שהוא 'שברים-תרועה'. וכמדומה שאין מצוה ממצוות התורה שיש ספק באופן קיומה כמו בקיום מצות 'תרועה'. והנה דוקא על מצוה זו שאנו כה נבוכים בידיעת ואופן קיומה, משבח המשורר "אשרי העם יודעי תרועה" - הלא דבר הוא!¹

* דרשה בליל ראש השנה תשע"ז, קהילת אשכנז מודיעין עילית.
1 ייתכן שכדי לתרץ קושיה זו ביאר רש"י (תהלים פט, טז) שהידיעה לא הולכת על אופן התקיעות וכוונותיהן אלא שיודעין לרצות את בוראם בראש השנה בתרועה שמסדרים עליה מלכיות וזכרונות ושופרות.
לזה כתב המדרש (ויק"ר כט, ד) "א"ר יאשיה כתיב אשרי העם יודעי תרועה וכי אין אומות העולם יודעים להריע כמה קרנות יש להן כמה בוקינוס יש להם כמה סלפירגסי יש להם ואמרת אשרי העם יודעי תרועה אלא שהן מכירין לפתות את בוראן בתרועה והוא עומד מכסא הדין לכסא רחמים ומתמלא עליהם רחמים והופך להם מדת הדין למדת רחמים אימתי בחדש השביעי".
ועי' בשל"ה שביאר שצריך את הכוונות הרצויות בתרועה כדי לרצות את בוראו בתרועה, (העתיק המדרש הזה בשל"ה בשם תולעת יעקב ומוסיף) וז"ל: "הנה ביארו עליהם השלום כי מה שכתוב אשרי העם יודעי תרועה אין הכוונה בו הידיעה להריע, כי אם הידיעה בה לרצות המצוה בתרועה היא, וזה אי אפשר כי אם בידיעת כוונתו ורצותו בה, והיודעים זה הם ישראל, כי הם יודעים דרך ה' אשר הורם, ולהם בלבד גלה סודו, ולזה יודעים לרצות בוראם ולשנות דעתו מרעה לטובה. לפיכך צריך התוקע לדעת טעם הדבר ולכווין אליו, כי הוא סרטור בין ישראל לאביהם שבשמים לכפר בעדם לבטל הדין ולהמשיך הרחמים. וזהו עשיית הטוב בעיני ה', כי כפי התעוררות העולה מלמטה מתעורר נגדו למעלה, ואם הדברים עולים כהוגן ובכוונה שלימה, הנה גורם להתעוררות הרחמים מסיבה לסיבה, והעושה כן מוצא חן בעיני השם, עד כאן לשונו".
והדברים מבהילים, שאם הריצוי הוא על ידי ידיעת סודות התקיעות, ואנו אין אנו יודעים סודות אלו, במה אנו מרצים את בוראנו.

ועי' רמב"ן על התורה (פרשת אמור כג, ד): "ועל דרך האמת, תרועה היא שעמדה לאבותינו ולנו, שנאמר (תהלים פט, טז) אשרי העם יודעי תרועה, וכענין שכתוב (ירמיה ד, יט) תרועת מלחמה, כי השם איש מלחמה. אם כן, 'יום תרועה יהיה לכם', שיהיה היום לתרועה לנו, וכן 'זכרון תרועה מקרא קדש', שיהיה הזכרון בתרועה, ולפיכך הוא מקרא קודש. ולא הוצרך להזכיר שופר, כי השופר רמז 'ביום' והתרועה בו, והנה הוא יום דין ברחמים לא תרועת מלחמה. ומפני זה הזכיר הכתוב התרועה, שכבר קבלה ביד רבותינו וכל ישראל רואים עד משה רבינו שכל תרועה פשוטה לפניו ופשוטה לאחריה. ולמה יזכיר הכתוב תרועה ולא יזכיר התקיעות כלל לא בראש השנה ולא ביום הכפורים, אבל התקיעה היא הזכרון והוא השופר, והתרועה כשמה, ומפני שהיא כלולה מן הרחמים תקיעה לפניו ולאחריה. ולפיכך אמר 'ביודעי תרועה', כי בצדקה ירומו כי תפארת עוזמו אתה. והנה זה מבואר כי הכל תלוי בתשובה, אלא בראש השנה מתיחד בדת הדין ומנהיג עולמו, וביום

עוד יש לעיין בלשונות פסוק זה, המוקשה מאוד:
 ב. מה שנקט בלשון "העם", ולא ישראל. שהכינוי ישראל חשוב יותר מעם, וכמו שפי' האלשיך עה"פ (ישעיהו א, ג) "ישראל לא ידע, עמי לא התבונן", וז"ל: "ישראל שהם חלק השלמים שבינם הנקראים ישראל... עמי, הם המון העם שלא יקראו ישראל". ומדוע נקט בכינוי היותר נחות, 'העם'.

ג. עוד, למה נקט בלשון "יודעי תרועה", לכאורה מתאים יותר לשון 'שומעי' או 'תוקעי' תרועה.

ד. אשרי... יודעי תרועה. מה האושר המיוחד בידיעת התרועה. המלבי"ם מבאר שלשון 'אשרי' הוא תמיד על אושר רוחני (עי' בספר הכרמל ערך אשרי), ויש לעם ישראל אושר רוחני על ידיעת התרועה עד כדי כך שה' באור פניך יהלכון, מה המיוחד בידיעת התרועה.
 ה. הרמב"ן אומר שתרועה מרמזת על מידת הדין, ותקיעה מרמזת על מדת הרחמים, וזה מש"כ "יום תרועה" רחמים בדין. אם כן למה ממשיך הפסוק ואומר "ה' באור פניך יהלכון" - נקט בשם "ה'" שהוא לשון רחמים, אם הזכרנו תרועה שהיא מדת הדין.

שיטת הרמב"ם שעד ר' אבהו נסתפקו

כתב הרמב"ם (הל' שופר פ"ג ה"ב): "תרועה זו האמורה בתורה נסתפק לנו בה ספק לפי אורך השנים ורוב הגלילות ואין אנו יודעין היאך היא, אם היא היללה שמיללין הנשים בנהייתן בעת שמיבבין, או האנחה כדרך שיאנח האדם פעם אחר פעם כשידאג לכו מדבר גדול, או שניהם כאחד האנחה והיללה שדרכה לבא אחריה הן הנקראין תרועה, שכך דרך הדואג מתאנח תחלה ואחר כך מילל, לפיכך אנו עושין הכל".

לפי דעת הרמב"ם נראה, שיש רק סוג של 'תרועה' אחת, אלא שמרוב אורך השנים ורוב

הכפורים במדת הרחמים, והוא מאמרם (ר"ה לב ע"ב) מלך יושב על כסא דין וכו', ראש השנה יום דין ברחמים יום הכפורים יום רחמים בדין, עכ"ל.

ועי' ספר העיקרים (מאמר ד פרק ג) שכתב וז"ל: "ואחר כך התחיל לבאר שהחסד הנמשך על התחוננים ראוי שיהיה נמשך בעם היותר נבחר, והם העם היודעים להודות לשם יתברך, ועל כן אמר 'אשרי העם יודעי תרועה' (תהלים צה, ב), רוצה לומר יודעים להודות לך, כי תרועה כמו 'בזמירות נריע לו', והעם הזה הם ראויים שיהלכון באור פניך, כלומר שימשך להם החסד והאמת הנמשכים מאור פניך כמו שאמרנו, לפי שהם יגילו בשמך כל היום וירומו בצדקתך ויתהללו בשם קדשך ויודו כי אתה סבת הצלחתם, והם מכירים כי תפארת עוזמו אתה וכי ברצונך תרים קרנו, ועל כן הם אומרים תמיד כי לה' מגננו וגו', רוצה לומר כי מלך ישראל ומגנם ושר צבאם הוא מהשם יתברך ולא מזולתו, וזה כי אז דברת בחזון לחסידיך, רוצה לומר שמואל ונתן הנביא, ואמרת שויתי עז על גבור, רוצה לומר על דוד, כי כבר היה דוד גבור קודם שנמשח למלך, כמו שאמר על עצמו גם את הארי גם הדוב הכה עבדך (שמואל א יז, לו).

"והמשיך לזה איך אחר שנתן לו המלכות והחסד הזה נכרת לו ברית עליה על ידי נתן הנביא להיותה קיימת לו, והוא שאמר ואמנתי וחסדי עמו ובשמי תרום קרנו, לעולם אשמר לו חסדי ובריתי נאמנת לו, וזעו לעולם יהיה וכסאו כשמש נגדי, רוצה לומר שיהיה מלכותו נצחי בתחוננים כשמש בעליונים, וכירח יכון עולם, כלומר וכמו שהירח יכונן העולם התחתון כן מלכות בית דוד יכונן אותו", עכ"ל העיקרים.

הגלויות נשתכח אופן אותה תרועה, וכיום אין אנו יודעים כיצד היא נעשית. ולפי"ז, עד שהגיע ר' אבהו (ר"ה לד ע"א) ותיקן לתקוע את כל אופני השברים, יש ספק אם חלק מכלל ישראל יצאו ידי חובתם בתקיעת שופר.

שיטת רב האי גאון שכל הקולות כשרים הם
אולם רב האי גאון לא כך סבר, וכך נשאל רב האי גאון (אוצה"ג ראש השנה לד ע"א, עמ'
:61)

ועוד, מקום ר' אבהו מה היו עושין, והיא החובה של כל שנה ושנה ולא כן יתכן
מימות נביאים הראשונים ועד ימות ר' אבהו שהניחו שנה אחת בלא תקיעה...
ותירץ רב האי גאון:

תשובה. כך ראינו כי זה הטורח הגדול בדבר זה, אין אתם צריכים, כי הדבר שאנו
יוצאין מידי חובותינו ועושין בו רצון יוצרנו נכון הוא וברור בדינו ירושה משולשת
מועתקת ומקובלת בקבלה מאבות לבנים דורות רצופים בישראל מימי הנביאים ועד
עכשיו... וכיון שמעשה הזה בדינו נכון והלכה למשה מסיני כי יצאו ידי חובתם, כבר
סר כל הקושיא".

ואם יאמר אדם, אם תש"ת העיקר הרי תר"ת בטלה, ואם תר"ת העיקר הרי תשר"ת
בטלה. תחלת תשובותיו לומר: מנין אנו יודעים כי יש עלינו מצוה לתקוע ביום זה?
ועקר התורה הכתובה מנין אנו יודעים כי היא תורת משה שכתבה מפי הגבורה? -
אלא מפי עם ישראל! הנה אלו המעידים עליה גם הם מעידים כי במעשה יצאנו ידי
חובותינו, וכי כן העתיקו בקבלה מפי הנביאים הלכה למשה מסיני, ודברי הרבים
הוא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא.

ויותר מכל ראייה מזה, פוק חזי מה עמא דבר, זה העיקר והסמך! ואחר כך אנו מביטים
בכל הדברים שנאמרו במשנה או בגמרא בענין הזה ומה שיעלה מהם ויתרץ כאשר את
נפשותינו - מוטב, ואם יש בה כלום שלא יתכוין כאשר בלבבנו ולא יתברר בראיה,
אינו עוקר את העיקר.

ואחר הקדמה יסודית ועקרית זו, מבאר רב האי גאון, שגם לפני תקנת ר' אבהו יצאו ידי חובתם
בתקיעת שופר - הן מי שתקע תש"ת, הן מי שתקע תר"ת, אלו ואלו יצאו ידי חובת תרועה של
התורה, לפי המסורה שהיתה בידם, אלא שר' אבהו רצה לאחד את כל המנהגים שלא יהיו
מקומות מקומות במנהגי תקיעת שופר, ושכולם יעשו דבר אחד:

...כבר פרישנא דספקא לא אתיליד היכי עבדינן, מיהו הוה עיירות בארץ ישראל
דנהיגנן למעבד תרועתא שברים יקירי, ושאר עבדי תרועתם שברים קלולי. ובעא ר'
אבהו לאשווי מנהגיהון ולעולם ספקא לא אתיליד.

קידוש לבנה בשבת ויום טוב

מקור זמן קידוש לבנה הוא בבבלי, מסכת סנהדרין (מא ע"ב):

ואמר רבי אחא בר חנינא אמר רב אסי אמר רבי יוחנן: עד כמה מברכין על החדש - עד שתתמלא פגימתה. וכמה? אמר רב יעקב בר אידי אמר רב יהודה: עד שבעה. נהרדעי אמרי: עד ששה עשר.

דברי הגמרא הובאו בספרי ראשונים להלכה, מהם משמע שכבר בלילה הראשון יכול לברך הלבנה. ראה למשל רש"י שם: "עד כמה מברכין, אם לא בירך היום יברך למחר". וכן כתב רמב"ם: "אם לא בירך עליה בליל הראשון מברך עליה עד ששה עשר יום בחדש - עד שתמלא פגימתה"¹.

אמנם ב'מסכת סופרים' נאמר: "ואין מברכין על הירח אלא במוצאי שבת, כשהוא מבושם ובכלים נאים..."². דהיינו שיש מגבלה אחרת מתי ראוי לקדש הלבנה: במוצאי שבת. מנהג פשוט בישראל שאין הלבנה מתקדשת בלילי שבת ובלילי יום טוב. בעיקר המנהג כבר עסקו רבים, והקיפו בו צדדים וצדדים³. מגמת המאמר הנוכחי היא להוסיף הערות אחדות לדיון, ובאמצעותן להגיע למעט הבנה לדרכס של הרמ"א ונושאי כלי השלחן ערוך, ובפרט ליחסם למהרי"ל – אבי מנהג אשכנז ובנותיה.

1 הלכות ברכות פרק י הלכה יז.

2 מסכת סופרים, פרק יט הלכה י.

3 על סוגיה זו ראה: ר' מנחם ב"ר מרדכי, דברי מנחם, שאלוניק תרכ"ו, ס"י תכו, דף כג ע"ב-כז ע"א; ר' ישראל מתת' אויערבאך, נור ישראל, מקרא קודש, לעמבערג תר"ן, ס"י לט סע"א; ר' נחמן כהנא אבד"ק ספינקא, ארחות חיים, סיגעט תרנ"ח, ס"י תכו, שם ס"ק יד באריכות; אנציקלופדיה תלמודית, ד, 'ברכת הלבנה', עמ' תסט; ר' אפרים גרינבלט, 'בענין קידוש לבנה', נועם יב (תשכ"ט), עמ' קיט-קכו; ר' אברהם מימון, צורת הלבנה, ג'רבה תשל"ו, דף מז ע"א-נב ע"א; ר' עובדיה יוסף, חזון עובדיה – חנוכה, עמ' שלה-שמו; ר' יצחק ליברמן, עלת החדש, בני ברק תשמ"ח, עמ' קצה-קצז; ר' יוסף אדלר, ברכת הלבנה, ירושלים תשע"ב, עמ' יח-כב; ר' צבי כהן, חמה ולבנה, בני ברק תשע"ה, עמ' רמב-רנו; ר' אהרן שוב, לבנה בחידושה, מודיעין עילית תשע"ו, עמ' תפב-תקכט; משה חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו, עמ' 277-278; מאיר קדוש, הפסיקה הקבלית בספרות השו"ת מהמאה ה-13 ועד ראשית המאה ה-17, רמת גן תשס"ד, עמ' 121-123, 212-213. חלק קטן מהדברים נכתבו בשעתם בספרי: פרשנות השלחן ערוך לאורח חיים ע"י חכמי פולין במאה הי"ז, רמת גן תשע"ה, עמ' 296-291.

ההלכה במקורה

אחד הדיונים המקיפים בנושא, הוא תשובה שכתב הגאון ר' דוד אופנהיים, רבה של פראג, בשנת תפ"ה. בתוך דבריו הוא תמה מי הפקיע ברכת הלבנה משאר ברכות הראיה שאין להן קצבה ומועד:

אמור מעתה, אם הרואה בשבת הלבנה בגבורתה והכוכבים במסילותם בין לדעת הרמב"ם ע"פ שיטת הש"ס בבלי ובין לפי הערוך ע"פ שיטת הירושלמי, מוקצה מן הדעת לומר שלא לברך ברכה זו. וביותר לדעת הירושלמי שמדמה ברכות הרואה לבנה בחידושה לברך מחדש חדשים והרואה הלבנה בתוקפת' לברך עושה בראשית, ובחזקא מחתא מחתינהו, ולא שום חילוק ידענו בין ברכות אלו כשרואה אותן בשבת, הלא שקולים הם ולא אשתמט שום תנא או אמורא לחלק בברכות הללו בין שבת לחול, וא"כ מי איכא הוראה לאיסור' לאסור קידוש הלבנה בשבת?⁴

גישה דומה נקט ר' יהודה מילר בתשובה שהתפרסמה לאחרונה:

ואי לאו דמסתפינא הו"א הואיל דנזכר סתם הן בש"ס דידן ודירושלמי וכל עקורי פוסקים ולא חלקו בין זמן לזמן, האפשר לומר דמקדשין אף בשבת דומיא דקידוש החדש... אבל מה אעשה חלילה לי לעשות נגד כל הני ארייותא והמנהג הפשוט שנתפשט בתפוצות ישראל שלא לקדשה כליל שבת ואף לא ביום טוב אם לא בשעת הדחק.⁵

בהתאם לכך יש לברר מה טעם המנהג שלא לברך ברכה זו בשבת ויום טוב.

דעת המחבר

בשלחן ערוך הכריע: "אין מברכין על הירח אלא במוצאי שבת, כשהוא מבושם ובגדיו נאים".⁶ מלשונו נשמע, שאין לברך על הירח בשבת או ביום טוב עצמם, אף שגם בהם הרי הוא מבושם ובגדיו נאים. מקצת עניין זה התפרש בהגהת רמ"א: "אין מקדשין אותה במוצאי שבת שחל בו יום טוב" (אף אם רמ"א לא התייחס כלל ללילי שבת). בבית יוסף מציין את לשון מסכת סופרים

4 התשובה נדפסה בספרו של גיסו, ר' יעקב ריישר, שו"ת שבות יעקב, ג, סי' לא באריכות. וראה בספרו שו"ת נשאל דוד, ג, ירושלים תשמ"ב, סי' י [וראה שם עמ' כא בהערה בשם כ"י 'שלל דוד']. וראה ר' יעקב ריישר, שו"ת שבות יעקב, א, סי' יב, תשובה מתלמידו ר' גרשון קבלענץ, והשווה לשו"ת שלו, קרית חנה, מיץ תקמ"ה, סי' ז [הובא ע"י ר' יצחק לאמפרונטי, פחד יצחק, א (ד"צ ירושלים תרצ"ו)], ערך ברכת החדש, דף נו ע"א-נו ע"ב]. וראה השגות על דברי השבות יעקב בכ"י שנדפס לאחרונה ר' יהודה מילר, 'בענין קידוש לבנה בשבת וביו"ט וע"י נשים השגה על שו"ת שבות יעקב', עץ חיים לג (תש"פ), עמ' לג-לו.

5 ר' יהודה מילר, 'אימתי זמן המוכר לקדש הלבנה ומסתעף לשאר עניני קידוש לבנה', עץ חיים כז (תשע"ז), עמ' כז.

6 סי' תכו, סע"ב.

ה'יחוס' במשנת ה'חתם סופר'

יחוסו של ה'חתם סופר' | החובה להיזהר בכבוד המיוחסים | הכבוד שחלק ה'חתם סופר' למיוחסים | זכות אבות מסייעת | מעלה בשירדכים | איסור להתגאות ביחוס | מחויבות רוחנית גדולה של המיוחס | מעלת מי שאין לו יחוס | עד כמה דורות משפיע היחוס | זכות אבות קיימת עבור הנוהג כמותם | מעמדם של נכדי ה'חתם סופר' | הנדרש מנכדי ה'חתם סופר' | סיכום

הלכות יחוסין ניתנו כדי לשמור על כשרותו של עם ישראל לנישואין,¹ לכהונה,² למלוכה³ ולדיינות.⁴ בשונה מכך המושג העממי 'יחוס' (בלשון הדיבור האשכנזי 'ייחעס') מגדיר את חשיבותם של צאצאי משפחה שאבותיה היו גדולי ישראל ותלמידי חכמים מובהקים.⁵ פה אנו מבקשים לראות מה היתה דעת ה'חתם סופר' על מעמדם של 'מיוחסים' אלה, והאם לשיטתו ראוי לצאצאיו להצביע על היותם 'נין ונכד למרן החתם סופר' ('חתם סופר אייניקעל').

יחוסו של ה'חתם סופר'

החת"ס היה נצר למשפחות מיוחסות ותלמידי חכמים מופלגים, מהם גדולי עולם, אך לא התפאר ביחוסו וכמעט לא הזכירו, אף לא ציין מי היו אבותיו, ודאי שלא מנה אותם, ומן הסתם אף לא נמסרו לו כל פרטי יחוסו. מחמת כן נכדו רבי שלמה סופר-שרייבר אב"ד ברגסאס בעל 'חוט המשולש' (תרי"ג-תר"ץ), שעסק רבות בתולדות זקנו החת"ס, סבל מחוסר מידע על אבות המשפחה וכתב על כך בצער:

יחוסינו מהגאון מורינו שמואל שאטטיין כ"ץ, נקרא מהרשש"ך, זקן הח"ס, אינני יודע ממנו ולמעלה מי היו אבותיו, ואף עד אליו אין ברור לי כל כך.⁶

- 1 מסכת קידושין פרק 'עשרה יוחסין'; רמב"ם הל' איסורי ביאה פ"ט; טור שו"ע אה"ע סי' ב.ו.
- 2 רמב"ם הל' איסורי ביאה פ"ב; טור שו"ע אה"ע סי' ג.
- 3 בבא קמא פ"א ע"א; רמב"ם הל' מלכים פ"א ה"ד.
- 4 סנהדרין לו ע"ב; רמב"ם הל' סנהדרין פ"ב ה"ט; טור שו"ע חו"מ סי' ז סעי' א-ב. ומבואר בקידושין ע"ב: "כשהקב"ה משרה שכינתו, אין משרה אלא על משפחות מיוחסות שבישראל".
- 5 תוי"ט עמ"ס תענית פ"ד מ"ח: "עקר יחוסן של ישראל שאין בהן פסול ממזרות... אי נמי, מיוחסות דהכא [של החולות בכרמים], היינו אנשי חיל יראי השם, כדרך שקורין גם בזמנינו 'מיוחסים' אותם שיש בהם גדולים בחכמה ויראה, ושאין במשפחתם חכמים ויראי השם, אותם בשם יקראו שאינם מיוחסים".
- 6 החת"ס עצמו כתב במכתב המצוטט להלן, שמרת ריזכה אמו של אביו רבי שמואל היתה בת מהרשש"ך.

יש לנו בקבלה ליחס אחרי המהר"ל מפראג ז"ל,⁷ ואינני יודע מנין לנו זאת.⁸

פעם בערוב ימי החת"ס כאשר ביקש לסייע בחיזוק רבנות של קרוב משפחתו, רבי שמעון הכהן שוטן אב"ד שאראש-פאטאק (תק"ס?-תרכ"א), שיגר מכתב לבני פאטאק בו גילה גם מקצת מיחוסו העצמי שקשור לענף זה של משפחתו:

לאנשי הקהלה, להודיע להם יחוסו.

הכרתי פנים אל פנים זקנו ואבי של זקנו, הוא הרב הגאון מהו"ר י[נן] זפא שאטין זצ"ל, שהיה ראש בית דין דקהילת ליסא וראש ישיבה בקהילת גלוגא רבתי, ובנו הוא זקנו של הרב מהו"ר שמעון, הוא הרב המאור הגדול מהו"ר וואלף שאטין שהיה אב"ד דיהורנפארט, והיו שניהם בקהילה קדושה פראנקפארט דמיין עיר מולדתי. ושמעתי מפי מורי הגאון מהו"ר נתן אדלר זצ"ל, אחר שהפליג מאד את הזקן מהו"ר יוזפא הנ"ל חזר ואמר: "יפה כח הבן מכח האב", על הרב מהו"ר וואלף הנ"ל, וזה הרב שלכם הוא נצר משרשם הנ"ל.

על כן אקוה כי תמצאו נחת עד לאחת, ויהיה כבודו לכם לשם ולתפארת, ופאר רום מעלתו יהיה לו שעשועים וטיוול, תעלוז קריה ברבות צדיקים, ואשמח גם אני, כי הרב נ"י הוא שארי ממשפחתי, דהיינו הגאון מהו"ר יוזפא הנ"ל היה בן אחי אם אבי זצ"ל, שהיו בני הגאון מהרשש"ך זצ"ל. זכות הצדיקים ותלמידי חכמים יעמוד לנו עד עולם.⁹

במכתב יחודי זה של החת"ס על אבות משפחתו הזכיר רק את יחוסו אל רבי שמואל שוטן אב"ד דארמשטאדט ור"מ פראנקפורט דמיין בעל 'כוס הישועות' מהרשש"ך (תע"ט), והביע את משאלתו שזכותו תעמוד לו. החת"ס נתן לכך ביטוי עז בסוף ימיו, כאשר על ערש דווי בירך את בנו רבי אברהם שמואל בנימיין סופר בעל 'כתב סופר' (תקע"ה-תרל"ב) שעתיד היה לרשת אותו,

7 במשפחת החת"ס שרר ערפל בנושא זה. המציאות היא שהחת"ס היה בנה של מרת ריזל סופר, בת רבי אלחנן חזן, בן מרת גוטלה חזן, בת רבי דוד לאטיר, בן רבי אלחנן לאטיר, בן מרת גוטלין-גיטלה בינגן, בת מרת שפרינץ צום-וויינפאס, בת רבי חיים מפרידבורג בעל 'ספר החיים' אחי מהר"ל מפראג. עי' ריט"ל ראקאו, למטה משה – בו נקבצו ובאו פריטים לבית אבותיו ושלישלת יחוסו למעלה בקודש של רבינו משה סופר מפפד"מ מרנא החתם סופר זי"ע, בני ברק תשס"ז, עמ' רפח-רצא. והנה בספר תורת משה, מהד' תליתאי, ח"ב, מונקאטש תרע"ד, דף ע טור א, הובא רעיון שמקורו 'ב'ספר החיים' מרבינו בצלאל אחיו של מהר"ל מפראג". לא זו בלבד שאין כאן זכר לכך שבעל 'ספר החיים' היה מאבותיו של החת"ס, אלא שבלשון זו אין אבחנה בינו לבין אביו, ולא צויין שמחבר 'ספר החיים' הוא 'מהר"ר חיים ברבי בצלאל', כפי שכתוב בשער 'ספר החיים'. לאמתו של דבר הציטוט הזה כנראה לא יצא כלל מקולמוסו של החת"ס, אלא של נכדו רבי שמעון סופר, ששילב את ספרו 'שיר מעון' בין דברי תורתו של החת"ס. וראיה לכך שקביעה זו נמצאת להדיא במקום אחר בספר 'שיר מעון', בתוך תורת משה, מהדו"ק, ח"ב, פרשבורג תרנ"ג, דף עז טור ב: "אתא ב'ספר החיים' מהגאון מו"ה רבן בצלאל אחיו של מהר"ל מפראג". רבי חיים מפרידבורג היה מאבות החת"ס דרך ארבע אמהות, אף על פי כן יתכן שהחת"ס עצמו ידע על יחוסו למשפחת המהר"ל מפראג.

8 מכתבו של ר"ש סופר שנדפס בספרו של ריט"ל ראקאו, למטה משה, עמ' רצב-רצג.

9 איגרות סופרים, וויען-בודאפשט תרפ"ח, כתבי רמ"ס, סי' לט.

ואמר לו: "בני, אל תערץ ואל תחת, כי אני מבטיחך שאתה ראוי לכך, וגם זכות אבותיך יעמוד לך, מצד אמך הרב הגאון מו"ה עקיבא אייגר נ"ע, ומצד זקני הגאון מהרשש"ך נ"ע, ואני אהיה תמיד עמך".¹⁰

על שאר אבותיו של החת"ס זכינו בשנת תשס"ז לגילויים מרובים בספר 'למטה משה' של רבי יום טוב ליפמאן ראקאו, בו פורסמו לראשונה פרטים רבים על אבות החת"ס ואילנות משפחתיהם. ממנו אנו למדים כי בין אבות החת"ס נמצאים תלמידי חכמים רבים, גאונים, צדיקים, חסידים וישירים, גם פרנסים ומנהיגים, רובם משמנה וסלתה של קהילת פראנקפורט דמיין, מהם שנתפרסמו לדורי דורות, מהם שהיו ידועים רק לבני דורם, ביניהם:

- רבי שמעון הדרשן מפראנקפורט דמיין, בעל 'ילקוט שמעוני' (ד' תתק"ף-).
- רבי שמעון זק, אב"ד ור"מ גירנברג (קס"ה?-ר"ז).
- רבי ישראל ריינבאך, אב"ד פפד"מ (רס"ז).
- רבי אליהו בלין, אב"ד וורמיישא (ר"ע?).
- רבי נתן נטע הכהן צום קסל, דיין פפד"מ (רע"ב?).
- רבי יעקב יעקל לוי, אב"ד ור"מ לאנדאו (-ש').
- רבי יהודא ליווא אופנהיים, ראש ישיבה בוורמיישא ופפד"מ (-של"ג).
- רבי קלונימוס קלמן הכהן צום פפורט, דיין פפד"מ (-שמ"ג).
- רבי חיים ב"ר בצלאל מפרדיבורג, אחי מהר"ל מפראג, רב בפפד"מ ואב"ד פרידברג, בעל 'ספר החיים' (-שמ"ח).
- רבי יצחק זקל לוי, ראב"ד מיין (-שפ"א).
- רבי שמעון הכהן גינצבורג, מחבר פירוש ל'ספר מרדכי', דיין פפד"מ (-שפ"ד).
- רבי משה אופנהיים צום שוורט, מרבני פפד"מ (-שפ"ו).
- רבי פנחס זליגמן בינג-קרוביין, דיין פפד"מ (-תי"ג).
- רבי יעקב יעקל לוי קוכם, אב"ד מדינת טריר (-ת').
- רבי נתן הכהן צור-פפורטין, דיין פפד"מ (-ת"ן).
- רבי שלמה זלמן חזן האן צום-קסל, 'ראש המשוררים' דק"ק פפד"מ (-תס"ד).
- רבי יעקב רפאל חזן, 'המשורר הגדול' דק"ק פפד"מ (-תע"ג).
- רבי אלחנן חזן מפפד"מ, מחבר פירוש תפילה על פי קבלה, אבי מרת ריזלא אם החת"ס (-תק"ג).

ידועים לנו שמות רבים נוספים של אבותיו, מפורסמים פחות, שפרטים מזהים עליהם נאספו בספר 'למטה משה' הנזכר. מבדיקת זהות אבותיו עולה שכולם היו חכמי אשכנז מקהילות

10 רח"פ פלוט, ליקוטי חבר בן חיים, ח"ה, מונקאטש תרמ"ג, דף כז טור ג; זכרונות ומסורות על החתם סופר, בני ברק תשע"ד, עמ' 228.

חשובות ועתיקות, כוורמיישא, נירנברג, פרידברג, לאנדאו, מיץ וטריר, אבל רובם המכריע של אבותיו אלה, כ-100 אישים, היו בני פראנקפורט דמיין. מן המפורסמות הוא שחלק בלתי נפרד מנוסח ספר שו"ת 'חתם סופר' הוא שמה של עיר זו. תשובותיו ואיגרותיו מסתיימות כמעט תמיד בחתימה: "משה הקטן סופר מפרנקפורט דמיין". לא היה לחת"ס אילוץ לכך, היה לו שם משפחה של אבותיו, 'סופר', בו עשה שימוש קבוע, ואף על פי כן לא ויתר על כינויו 'פראנקפורט'. על כך כתב בנימה של התנצלות:¹¹ "רבותי... לא חתמו על מקום לידתם, ואולי לא רצו לתאר עצמם בעירי חוץ לארץ, מיהו אנא בהא מלתא בתרא כחלא בר חמרא [=חומץ בן יין] לגבי רבותי ז"ל, ומצינו: נתן הבבלי,¹² רב חנא בגדתאה¹³". שמה של העיר שימש עבורו כהגדרה לזהות השבטית שלו ושל אבותיו, וגם לזהותו הרוחנית, כי לדבריו "הקהילה הקדושה הזאת – פראנקפורט – ישמרה הא-ל, אחת היא לאומתה, אין בכל העולם דוגמתה".¹⁴

החובה להיזהר בכבוד המיוחסים

החת"ס קבע כי מי שיש לו יחוס ראוי לנהוג בו מידה של כבוד. דבר זה נראה בהנהגתם של רבינו הקדוש מסדר המשנה והתנא רבי עקיבא, שעל כל אחד מרבותינו אלה העידו חכמים שהיה 'מכבד עשירים'.¹⁵ ביאר החת"ס: "נראה עד רבי לא היו מכבדין עשירים, פירוש, שהושיבו כל תלמיד בבית המדרש לפי חכמתו, ואם היו שוין בחכמה הלכו אחר יחוס אבותם. אבל העושר לא היה נחשב למאומה, ורבי עקיבא ורבי חידשו דבשוין בחכמה ויחוס ורק אחד עשיר מחברו יתכבד מפני עשרו".¹⁶ החת"ס רשם את הביאור הזה בקצרה: "היה מכבד התלמידים לפי חכמתם, וכשהיו שוים בחכמה כיבדם לפי יחוס אבותם, וכשהיו שוים גם בזה היה מכבדם לפי גודל עושרם".¹⁷

לדעת החת"ס ראוי בכל הספד לשבח את יחוסו של הנפטר: "אמרתי בהספד של יניק וחכים... היה ממשפחה רם ונשא, קדושי עליונים, ממשפחת 'מגלה עמוקות' ושמו עליו, אמרתי, יעקב קרא: 'אלון בכות'¹⁸ בהספידא של רבקה, ופירש"י:¹⁹ לשון בכיה כפולה, יש לומר משום דאמרין²⁰ דקטנים שאין להם שבח עצמם מספידים בכבוד משפחה, לפי זה מי שיש לו כבוד עצמו ומשפחתו, מספידים אותו בשבח שניהם. והכי נמי רבקה, מלבד שהיתה ממלאת

11 שו"ת חת"ס, ח"ו, סי' נט, ד"ה ומ"מ.

12 בבא בתרא קלא ע"א. ועי' גיטין סה ע"ב, שרבא ביאר את לשונו של ר' נתן על סמך העובדה שהוא היה בבלי. הרי שידיעת ארץ המולדת מסייעת לפעמים להבנת תורתו של החכם.

13 עי' כתובות י ע"ב, ורש"י שם ד"ה בגדתאה.

14 שו"ת חת"ס, ח"ו, סי' ט; חוט המשולש, מהד' תל אביב תשכ"ג, עמ' לד בהערה.

15 עירובין פו ע"א.

16 חת"ס עמ"ס גטין דף נט ע"א ד"ה בונייס (מהד' מכון חת"ס, ח"ב, ירושלים תשס"ח, עמ' תקן).

17 חידושי חת"ס, עמ"ס כתובות, מכון חת"ס, ירושלים תשס"ג, על דף סט ע"א.

18 בראשית לה, ח.

19 צ"ל רמב"ן, ומקורו בבראשית רבה ז, ג.

20 מסכת שמחות פ"ג ה"ה.

אֵל מִיָּמֵינוּ
הַיְהוָה יִשְׁמַע
עַל שַׁלְמוֹת שְׂאֵל
מִלֵּךְ שָׁמַיִם הַגָּד
לְעַמּוֹת הַיְהוָה
הַקְּדוּשִׁים שֶׁבָּנוּ עִיר
אֵל מִיָּמֵינוּ
שֶׁשֶׁת לֵאמֹר

בינת דורות

יחס הרא"ש לנוסח התלמוד של 'ספרי ספרד'

א. פתיחה | ב. דברי רבי צדוק מלובלין | ג. דברי כמה חכמי זמנינו | ד. הוספות פרשניות של הגאונים בספרי ספרד | ה. דיון בכל המקומות שהזכיר הרא"ש את 'ספרי ספרד' | ו. האם הרא"ש במסכת הוריות העתיק נוסח ספרי ספרד בסתמא | ז. סיכום יחס הרא"ש ויישוב דברי רבי צדוק מלובלין | ח. דיון בדברי הרא"ש בסוכה | ט. דברי הרא"ש על כיבוד הבית בשבת | י. הערה על הראייה מתשובות הרא"ש | יא. יישוב על פי נוסח התשובה בכתב יד | יב. יחס הרא"ש למצב הרבצת התורה בספרד הקדומה | יג. דברי המאירי בזה | סיכום

א. פתיחה

בספר התלמוד בבלי ישנם חילופי גירסאות ונוסחאות במקומות רבים, וכנודע לכל, כבר בדורות רבותינו הראשונים היו קיימים רבים מחילופים אלו, וחלק גדול מהם משתלשל מחילוק קדום בין הספרים שבארצות השונות. יש נוסח שאנו מוצאים אותו בעיקר באזורי אשכנז וצרפת (בכתבי היד שנכתבו שם, או בנוסח המשתקף בספרי הראשונים שמאזור זה), ויש נוסח שמוצאים אותו בעיקר באזורי ספרד, יש נוסח שהוא ייחודי לספרי תימן וכן על זה הדרך. וכמספר הארצות שיש להם מסורות ייחודיות בנוסחי התפילה ובמנהגי ההלכה¹, כך הוא מספר מסורות נוסח התלמוד גופו.

אלא שבשונה משאר תחומים, בתחום נוסח התלמוד אין כמעט מקום לכלל הידוע של "אלו ואלו דברי אלקים חיים", ועל דרך כלל רוב החילופים מקורם בטעות סופרים גרידא, ולכן נחוץ לברר על כל מסורת ומסורת בפני עצמה עד כמה היא ברת סמכא, ומה משקלה לעומת מסורות נוסח אחרות².

הדיון דלהלן יעסוק בשאלה מה הוא המשקל הנכון לנוסח ספרי ספרד כאשר חלוקים עליהם ספרי אשכנז. ולא באנו במאמר זה לענות על שאלה זו בכוחות עצמנו, אלא רק לנסות לברר מה היתה דעת הראשונים בשאלה זו. לצורך זה עלינו לאתר חכם גדול בתקופת רבותינו הראשונים שהכיר את שתי הארצות הללו לעומקן, דהיינו ששהה תקופה ניכרת בשני האזורים, וחיווה דעתו בזה.

1 סיכום קצר וממצא על חלוקת העדות השונות, אפשר למצוא בפתיחה למאמרי: 'בירור מקיף במנהג אמירת ברכת מעין שבע בליל הסדר שחל בשבת', עץ חיים באבוב, ניסן תשע"ט, עמ' תנז-תעה.

2 סיכום המחקרים בענין אפשר למצוא במאמר של מנחם כץ ועשהאל שמרצל והלל גרשוני "תיאורי כתיב היד השלמים של התלמוד", בתוך פרקי מבוא של "הכי גרסינן".

החכם היחיד העונה על קריטריונים אלו, הוא רבינו הרא"ש זצ"ל שהוא מחכמי אשכנז המובהקים ועבר בגיל לא צעיר לספרד³, ושהה בה שנים רבות ונתקבל לרבם המבוהק. אבל כל המקורות המפורסמים והידועים, המשבחים את מסורת נוסח התלמוד בספרי ספרד, הם מהראשונים שחיו בפרובנס וקטלוניה והשוו את ספריהם לספרי ספרד, ולכן עיסוקם הוא בשאלת נוסח ספרד לעומת ספרי קטלוניה ופרובנס, אבל שאלת ספרי ספרד לעומת ספרי אשכנז לא נידונה על ידם כלל.

ב. דברי רבי צדוק מלובלין

החכם הראשון שעסק בשאלת בירור דעתו של הרא"ש בסוגיא זו, הוא רבינו צדוק הכהן מלובלין שכתב בספרו ישראל קדושים אות ג:

וכבר נודע דברי הקדמונים שאין להגיה הספרים בקל כל כך והגם דמצא כן בעין יעקב ורי"ף, נודע כמה שינויים יש בכמה דוכתי בין נוסחותיהם שהם נוסחת ספרדית לנוסחות תלמודא דידן שהוא נוסחות אשכנזית וצרפתית. ואף על פי שהרמב"ן שהיה מבני ספרד משתבח תמיד בנוסחאות הספרדיות במלחמות ובחידושו בכמה מקומות. הרא"ש שהיה מצאצאי אשכנז כתב בתשובות דלבני אשכנז התורה ירושה מדור דור וקבלתם עדיפא מקבלת בני ספרד.

ומה גם בנוסחת התלמוד אין להזניח נוסחות לצמצם המקובלת בידינו מאבותינו. וגם מה שכתב מה"ר ישעיה פיק מסוטה (עבודה זרה כ ע"ב) אף הוא איננה בנוסחותינו כל עיקר שם ובודאי גם הוא נוסחא ספרדית.

כלומר, מתוך העובדה שהרא"ש מחשיב יותר את מנהגי אשכנז מאשר מנהגי ספרד, וטעמו מפני שיש להם יותר רציפות של לימוד תורה ברבים ("לא פסקה מהם ישיבה"), מסיק רבי צדוק מלובלין שגם נוסח התלמוד יהיה מוחזק יותר אצל בני אשכנז יותר מבני ספרד.

בעיקר דברי הרא"ש בתשובתו בשבח מנהג אשכנז, יש מקום להסתפק בכוונתו, ולהלן פרקים יא-יב נדון בזה בהרחבה, אך מסקנת הדברים שהבנתו של רבי צדוק שרירה וקיימת, ואכן לגבי מנהגי הלכה הרא"ש מעדיף את מסורת בני אשכנז על פני מסורת בני ספרד.

אולם עדיין יש להעיר על רבי צדוק שהשווה בפשיטות את עניין מסורת המנהגים למסורת הנוסח, ואין זה מוכרח, אף כי יש מקום והגיון רב להשוות בין הדברים, אך אפשר גם לחלק בין הדברים, ולומר שמנהגים אכן נוטים להשתבש בעיקר מהעדר לימוד תורה ומהעדר ת"ח מובהקים, אבל נוסחאות ספרים תלויים בעוד מספר רב גורמים: מצב דיוק הספרים הראשונים שהגיעו לאותה ארץ, צורת הכתיבה הנוהגת באותה הארץ, דייקנות הסופרים והלומדים באותה

3 הרא"ש נתמנה להיות רב העיר טולידו, היא טוליטולא בירת קסטיליה, וקסטיליה כולה שייכת לחלק הספרדי שבספרד, ולא שייכת כלל לחלק הקטלוני שבספרד.

תרגם והשלים: יואל בינדר

רשימות וצינונים אוטוביוגרפיים מאת ר' מנחם אולדנדורף בכתב יד עברי*

בדרך כלל מצומצם ביותר היקפן של הידיעות הביוגרפיות על יוצרי ספרות יידיש העתיקה, משורריה מתרגמיה ומעתיקיה. רק במקרים נדירים ניתן לצייר תמונה של אישיות נבחרת על סמך ידיעות מוסמכות וישירות (רבי אליהו בחור, למשל). במקרה והיצירות ביידיש שהגיעו אלינו ממרחק של מאות שנים לא נותרו אנונימיות, אנו יודעים על אודות מחבריהן, לרוב, לא יותר מאשר שמם, שכיום אומר לנו מעט מאוד. לפיכך, כלל לא פשוט ליצור תמונה ברורה מהסביבה בה צמחה ספרות היידיש ושוורשיה. מכאן החשיבות הגדולה לחשיפת שורה של פרטים אוטוביוגרפיים והיסטוריים מכתב יד עברי לא מוכר ולא מזוהה עד עתה – מאת ר' מנחם בן נפתלי אולדנדורף, המוכר כמחבר של שירים עבריים-יידישאים, וגם כמעתיק ומתרגם של טקסטים עבריים-ארמיים ליידיש.

מקולמוסו של ר' מנחם אולדנדורף ידועים היו עד עתה כתבי היד הבאים:

א. אוסף (כתב יד משנת רע"ז – 1517) של ארבעים ושלושה שירים ביידיש ובעברית, משלו ומשל אחרים. מהם השתמרו בכתב היד הפגום רק עשרים וחמישה, ביניהם שלושה שר' מנחם אולדנדורף עצמו חיבר.¹

* >מאמר זה הוא תרגום מאמרו של אפרים קופפר, "מנחם אָלדענדאָרפֿס אויטאָבאָגראַפֿישע פֿאַרצייכענונגען און נאַטיצן אין אַ העברעיִשן פֿתֿייד", די גאַלדענע קייט, 58 (1967), עמ' 212-223. במסגרת התרגום נבדקו כל הציטוטים ותוקנו והושלמו על פי כתבי היד. כמו כן נבדקו ההפניות הביבליוגרפיות ונוספו הפניות לספרות המחקר העדכנית. ההוספות כולן באות בסוגריים מזווים. אני מודה לפרופ' שמחה עמנואל ולד"ר קלאודיה רונצווייג על הערותיהם.

1 ויכוח בין יצר טוב ויצר הרע; על אהבת הכסף – שניהם דרלשוניים יידיש-עברית, ושיר לשבת בעברית. אוסף זה נשמר בספריית מרצבך (פרנקפורט, ספריית האוניברסיטה hebr. oct. 17) ופורסם על ידי L. Löwenstein, "Jüdische und jüdisch-deutsche Lieder", *Jubelschrift zum siebzigsten Geburtstag des Dr. Israel Hildesheimer*, Berlin 1890, pp. 126-144; idem, "Jüdische und jüdisch-deutsche Lieder", *MGWJ*, 38 (1893-1894), pp. 78-89; עיונים בשירה ובפיט של ימי הבינים, ירושלים תשל"ב, עמ' 251-252. לתיאור מפורט של כתב היד, ראה E. Róth and L. Prijs, *Hebräische Handschriften*, 1a, Wiesbaden 1982, pp. 22-23, no. 17. השירים הדרלשוניים של ר' מנחם, ראה ח' טורניאנסקי, "שירהויכוח היהודי וגילגולו באשכנז", הספרות, 32 (1982), עמ' 5-9; הנ"ל, ספר מסה ומריבה: לר' אלכסנדר בר' יצחק פאפין הופין, ירושלים תשמ"ה, לפי

- ב. כתב יד (משנת רס"ד – 1504) הכולל מחזור מתורגם ליידיש (פרשת החדוש, שבת הגדול, פסח, שבועות וסוכות) עם פירושים לפיוטים מסוימים, תרגומים שונים של מעשיות ממדרש איכה, כמו גם של קינות וסליחות.²
- ג. דרשת-מוסר ביידיש, מיוסדת על משנת פרקי אבות: "עקביה בן מהללאל אומר הסתכל בשלושה דברים".³

המפתח "מנחם אולדנדרף"; Ch. Turniansky, "Yiddish Literature in Frankfurt am Main", *Jüdische Kultur in Frankfurt am Main: von den Anfängen bis zur Gegenwart*, ed. K.E. Grözinger, Wiesbaden 1997, p. 278.

- 2 כתב היד נמצא במוזיאון הבריטי (מס' 18695) <כיום: לונדון, הספרייה הבריטית Add. 18695>, ותואר חלקית על ידי J. Meitlis, *Das Ma'assebuch: Seine Entstehung und Quellengeschichte*, Berlin 1933, pp. 48-49
- G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, II, London 1905, pp. 327-329, no. 683. וראה גם "Weiblicher Geschmack' und männlicher Erwartungshorizont", *Aschkenas*, 14 (2004), pp. 470-471. in der Jiddischen Literatur des 16. Jahrhunderts",
- ובמברגר, כמו חוקרי יידיש אחרים, מייחסים את העתקת כתב היד כולו לר' מנחם אולדנדרף, אולם בכתב היד ניכרות כתיבותיהן של ידיים שונות ונראה כי רק החלק האחרון המכיל את תרגום הסליחות - דפים 160-173 - הועתק על ידו. כך עולה גם מן הקולופון של כתב היד. ראה להלן, הערה 17. וראה ע' אנגל ומ' בית'אריה, אסופות כתבים עבריים מימיהם, ג: כתב אשכנזי, ירושלים תשע"ז, לוח 195 <.
- 3 שמור בספריית קמברידג', טריניטי קולג' Or. Add. 547 <כיום: קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 547>, דפים 84-91. לתיאור מפורט של כתב היד, ראה S.C. Reif, *Hebrew Manuscripts at Cambridge*, Cambridge 1997, pp. 182-183, no. 292. *University Library: A Description and Introduction*. על כתב היד ראה מ' ווינר, בילדער פֿון דער יידישער ליטעראַטורגעשיכטע: פֿון די אָנהייבן ביז מענדעלע מוכר-ספֿרים, וילנה 1928, עמ' 148-145. <וינר ייחס גם את "סדר נשים" שבכתב יד זה לר' מנחם אולדנדרף, אולם ללא ביסוס כלשהו. ראה שם, עמ' 23 הערה 2; M. Weinreich, *History of the Yiddish Language* (ed. P. Glasser, trans. S. Noble), II, New Haven and London 2008, p. A603. כתב יד רביעי משל ר' מנחם אולדנדרף נמצא בפרנקפורט, ספריית האוניברסיטה 5. hebr. oct. 5. דפים 85-128. כתב היד, החסר בתחילתו, מכיל את הספר "בחניות עולם" לר' ידעיה בן אברהם הפניני ועליו פירושו של ר' מנחם. לתיאור מפורט של כתב היד, ראה Róth and Prijis, *Hebräische Handschriften*, p. 8, no. 5/VII. כתב היד לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27089. ראה להלן, חבורים בכתב ידו של ר' מנחם מצויים גם בכתב יד לונדון, הספרייה הבריטית יצ"ו או על-ידי הערה 36. ארבעה כתיבי יד אלו נרשמו גם אצל מ' בית'אריה, "כתביד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים עד הכיבוש העות'מאני", פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, בעריכת בי"ז קדר, ירושלים תשל"ט, עמ' 274 הערה 105; H. Fox and J.J. Lewis, *Many Pious Women: Edition and Translation*, Berlin and New York 2011, pp. 14-15. ראו לציין כאן גם לשלושה כתיבי יד מספריית הפרטית של ר' מנחם אולדנדרף המצויים בידו: בכתב יד של פירוש רש"י למקרא הנמצא בלידן, ספריית האוניברסיטה Or. 4718, דף 31א, מופיעה החתימה: "מנחם אלדנדרוף יצ"ו ופרטו ובר"ב גאונך יזכה לרב טוב הצפון אבכ"ר [=אמן בקרוב כן יהי רצון]"; בכתב יד של סמ"ג, פריס, הספרייה הלאומית 374. hebr. דף 339א, מופיע שטר מכירה: "אני ח"מ מו[נד]ה איך שמכרתי ? מגילה וזה הסמ"ג לר' יוחנן ב' שמואל יצ"ו וקבל' ממנו ??? ש?? נאום מנחם ב' נפתלי אלדנדרוף שצ"א". ובכתב יד מוסקבה, גינצבורג 993, דף 16א, מופיעה הערת שוליים החתומה "מב"ן [=מנחם בן נפתלין ז"ל" (ראוי לציין גם שבדף 62א בכתב יד זה הועתק בשוליים נוסח כתובה שנכתבה בעיר בוצ'בך [Butzbach], בה התגורר סבו של ר' מנחם. ראה י"י יובל,

<213> הודות ליצירות המוזכרות קנה לו ר' מנחם אולדנדרוף מקום בין חלוצי ספרות היידיש. מעט מאוד ידוע לנו על אודות חייו. על סמך כתבי היד הנזכרים ניתן לקבוע שהוא נולד לאביו ר' נפתלי בפרנקפורט דמיין בשנת ר"י (1450), פעל כמעתיק ובשנת 1504 חי במסטרה (הסמוכה לונציה).⁴

בעת עבודתי - במכון לתצלומי כתבי יד עבריים באוניברסיטה העברית - על זיהוי כתבי היד הנמצאים באוסף גינצבורג שבמוסקבה (שהמכון השיג את תצלומיהם), נתקלתי בכתב יד עברי של ר' מנחם אולדנדרוף. בכתב-יד זה ישנו חומר עשיר על תולדות חייו.

כתב היד (שמספרו 109) הינו פנקס בו רשם ר' מנחם אולדנדרוף יצירות ורשימות משלו ומשל אחרים. כתב היד חסר בתחילתו ובסופו; 1180 העמודים הנותרים מכילים:

א. אוסף דינים ומנהגים (הלכות ראש השנה, יום הכיפורים, נשיאת כפים, קידוש הלבנה, סוכה, חנוכה, פורים, תשובה, ט' באב, תענית, צדקה, מילה, פסח, הכנסת אורחים, קבורת מתים ועוד). בהם מוסר ר' מנחם אולדנדרוף בדרך כלל את תוכן ספר הטורים לרבי יעקב ב"ר אשר, עם השלמות ממחברים שונים, כמו מהר"ל (רבי יעקב ב"ר משה מולין) ואחרים מחכמי אשכנז, יחד עם הערות משלו, מסקנות וחילופי מכתבים בענייני הלכה עם רבנים מפורסמים.

ב. רשימות לדרשות שאסף לעצמו למטרת דרשנות, קיצורי דרשות שדרש, וכן מאמרי מוסר.

ג. שירים ופיוטים (שיר על שלוש עשרה עיקרים ועוד).

ד. רשימות בעלי אופי פוליטי ואישי.

ה. חיבורים מועתיקים (כמו למשל: ספר "שולחן של ארבע" מרבינו בחיי ב"ר אשר; הקדמת

הרמב"ם ל"משנה תורה" ואחרים).

בקובץ מגוון זה נמצאים מפוזרים ומפורדים פרטים שונים על אודות ר' מנחם אולדנדרוף

עצמו שיובאו להלן באופן מסודר,⁵ מה שיסייע לנו ליצור תמונה על מוצאו, חייו ואופיו של ר' מנחם אולדנדרוף.

חכמים בדורם: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 318). קונטרס ובו ליקוט מהערות שרשם ר' מנחם על גליונות כתב יד של פירוש רש"י לתורה נמצא בירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 28°6978. בדף א2-ב של קונטרס זה מופיעות, בין השאר, החתימות "מב"ן זלה"ה ב'י אולל רמ"ב בוניזיא" (א2); "כך שמעתי מב"ן זלה"ה" (ב2); "מב"ן זלה"ה יג אב ר"מ" (שם) (קונטרס זה הוא בכתבת ידו של ר' נתן אוטולינגו שחי באיטליה כשנות דור אחרי ר' מנחם. ראה י' צינבערג, קבלת האר"י, ב, ירושלים תשס"ח, עמ' 879. ר' נתן חתם את שמו בדף א12). הערות אלה אינן נמצאות בכתב יד לידן הנוכר.

4 עליו ראה בעבודתו הנוכרת של לוינשטיין, ויינרייך, ואצל מ' עריק, די געשיכטע פֿון דער יידישער ליטעראַטור: פֿון די עלטסטע צייטן ביז דער השפלה-תקופה, ורשה 1928, עמ' 75-76; י' צינבערג, די געשיכטע פֿון ליטעראַטור ביי יידן, ו, ורשה 1928, עמ' 48-53 > (=הנ"ל, תולדות ספרות ישראל [תרגום מ' אמיתן], ד: ספרות אידיש, תל-אביב 1958, עמ' 25-26); Ch. Turniansky and E. Timm, *Yiddish in Italia: Yiddish Manuscripts and Printed Books from the 15th to the 17th Century*, Milan 2003, p. 118 no. 59.

5 עמודי כתב היד אינם ממוספרים, ומשום שאני מצטט ממיקרופילם קשה לציין באיזה עמודים נמצאים הציטוטים. >לאחר שכתב קופפר מאמר זה נוסף מספור לעמודי כתב היד. המספור הפוך ומתחיל במספר 598א; הוספנו הפניות למספור זה.

מוצא ומשפחה

מאמר מוסר שכתב בשנת 1507 מסתיים בקולופון: "כתבתי מוסר זה ביו' הו' יט (כ) אב רסז פה ריבא אני המחבר מנחם אלדנדרוף הסופר⁶ בר' נפתלי⁷ ז"ל שהיה מעשירי ומאצילי ומפרנסי אשכנז ומטוביהם. אף שעתה אהיה אשר אהיה ה' נותן וה' לקח [...] לא בכח יגבר איש [...] ואתן טפשי ישראל הבוטחים על חילם וברוב עושרם יתהללו [...]".⁸ מרשימה אחרת אותה נצטט להלן, אנו מתוודעים לעובדה שלר' מנחם אולדנדרוף היה בן שכלל הנראה התגורר בסלוניקי.

^{<214>} מרשימות שונות למדים אנו על קרבה משפחתית בין ר' מנחם אולדנדרוף לבין גדולי רבני אשכנז ואיטליה. אשתו היתה נכדת ר' זליגמן הלוי ציון.⁹ כמחותניו הוא מציין את החכם ר' יהודה מינץ, רבה המפורסם של פדובה;¹⁰ ר' שמעון כ"ץ רבה של פרנקפורט;¹¹ ר' חיים שטן, רב במסטרטה.¹²

6 <למשל: 517א; 497ב>. בתואר "הסופר" הכוונה למעתיק ולא לסופר סת"ם. בכתב היד אין רמז לכך שהיה סופר סת"ם.

7 במקום אחר בכתב היד הוא כותב על אביו: "שקראו לו במדינ' זו איטליא הירץ גולדן" <47א>. כידוע בקרב יהודי גרמניה הכינוי "הירץ" צמוד לנפתלי. לעומת זאת לא ברורה לי משמעות הכינוי "גולדן", ואולי בא לציין את עושרו. <בדף 555א: "שהיה מכונה גולדן הירץ". יובל הציע שמשמעות הכינוי הוא "לב זהב". ראה יובל, חכמים בדורם, עמ' 319>.

8 <188ב>.

9 ברשימה אודותיו בכתב היד: "ובחזיון לילה ליל מ"ש כד תמוז רמ"ז נאמר לי מפי שייש טהור חמי זקני מופת הדור מהר"ז ס"ל אנדרנך ז"ל" <94א>. ר' זליגמן התגורר קודם לכן באנדרנך, לאחר מכן היה רב בבינג ובאופנהיים. ראה עליו A. Berliner, "Seligman Bing Oppenheim", *Hebraeische Bibliographie*, 9 (1869), pp. 81-86; L. Löwenstein, *Beiträge zur Geschichte der Juden in Deutschland*, I: 24-28 (1895), pp. 24-28. *Geschichte der Juden in der Kurpfalz, Frankfurt am Main* 1895, pp. 24-28: לר' יוסף ב"ר משה, II, מהדורת י' פריימן, ברלין תרס"ד, עמ' XXX-XXIX; יובל, חכמים בדורם, לפי המפתח "זליגמן בינג". מכתב יד שבאוסף מונטיפיורי (לונדון, מונטיפיורי 303) ניתן לראות שהוא התעניין גם בפילוסופיה ורשם הערות על ספר "רוח חן" (פירוש לספר "מורה נבוכים" לרמב"ם).

10 ברשימה: "שמעתי ה"ה מחות' [...] מהר"ר יהודה מינץ [...] שדרש בשבת תשובה בק"ק פדואה" <540א>. ר' יהודה מינץ היה רב מפורסם וגם פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת פדובה. ראה מ"ש גירונדי, "תולדות גדולי ישראל רבני פאדובה אשר באיטליא [...]", כרם חמד, חוברת שלישית, פראג תקצ"ח, עמ' 90 <=מ"ש גירונדי וחי' ניפי, תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליאה, טריאסט 1853, עמ' 122>. לפקוק בעובדה שמהר"י מינץ שימש כפרופסור באוניברסיטת פדובה, ראה M. Seligsohn, "Minz", *Jewish Encyclopedia*, VIII, New York 1904, p. 604; S. Eidelberg, "Minz, Judah ben Eliezer ha-Levi", *Encyclopedia Judaica*, XII, Jerusalem 1972, p. 69.

11 בכתב היד: "ראיתי בק"ק ורנקבורט באחד מספרי מחות' רבי ומורי [...] מהר"ר שמעון כ"ץ ז"ל" <527ב>. קודם לכן שימש כרב במיינץ. ראה עליו שו"ת מהר"י ק, שרש כא, קח; שו"ת מהר"ם מינץ, סי' כא <מהדורת י"ש דומב, ירושלים תשנ"א, עמ' צב. וראה גם יובל, חכמים בדורם, עמ' 148-135>.

12 "מקובצי מחותני מהר"ר חיים שטן ז"ל" <458ב>. היה רב במסטרטה. ראה שו"ת מהר"י ק, שרש כג. <וראה גם יובל, חכמים בדורם, עמ' 115. ר' מנחם מציין שני מחותנים נוספים שלו: "החר"ר אנשיל לוי ציון סגל י"ץ", דף 428, ו"החר"ר נחמיה הסופר", דף 88ב. על האחרון ראה גם לקט יושר, עמ' XLVI>.

תיאורו של ר' מנחם אולדנדרוף את אביו כאחד "מעשירי ומאצילי ומפרנסי אשכנז ומטוביהם" מקבל אימות מלא במסמך שאנו יכולים עתה לקבוע הודות לרשימות הנזכרות, שהוא אכן מתייחס לאביו, ר' נפתלי הירץ. בתשובה המופיעה בשו"ת מהרי"ק (שורש כא) מסופר, שר' הירץ אולדנדרוף פנה בתלונה כנגד אלה שיצאו נגדו בתביעה כספית ורצו לאלץ אותו לנהל את המשפט לא במקום מגוריו, פרנקפורט, אלא בעיר זרה, בטענה שרבה של פרנקפורט ר' שמעון כ"ץ אינו יכול לשמש כדיין בסכסוך זה בשל היותו מחותנו של אולדנדרוף. ר' הירץ אולדנדרוף קרא לשים קץ לטרור חברתי שהתפשט באשכנז. הסיפור נסוב סביב אנשים מסוימים שסחטו כסף מ"בעלי כיסים" ועשירים באמצעות תביעה כספית שאילצה אותם לקיים את המשפט במקום מרוחק ממקום מגוריהם. ומשום שבאשכנז כרוכה היתה הנסיעה בסכנה, נאלצו העשירים להתפשר עם התובעים, אפילו כאשר תביעתם היתה חסרת בסיס. כמייצגם של יהודי אשכנז הוא מבקש, שר' יוסף קולון יפרסם פסק-הלכה לפיו כל סכסוך כספי חייב יהיה לידון בבית הדין המקומי.¹³

מקומות מגוריו של ר' מנחם אולדנדרוף ועיסוקיו

מקובל בקרב חוקרי ספרות היידיש, שבשנותיו המאוחרות ישב ר' מנחם אולדנדרוף באיטליה.¹⁴ אולם מכתב היד שלנו מתקבלת תמונה אחרת לגמרי. על שהותו בגרמניה הוא כותב: "בימי חורפי בהיותי] בארץ אשכנז".¹⁵ מהרשימות השונות המצויות בכתב היד שלנו, הכוללות תאריכים מדויקים וציוני מקומות בהן הן נכתבו, עולה התמונה הבאה: בשנת רל"ב (1472) שהה אולדנדרוף ברגנסבורג;¹⁶ בשנת רל"ד (1474), כצעיר בן עשרים וארבע, הוא נמצא בונציה; בין השנים רמ"ז-רנ"א (1487-1491) – ב"בריישה" Brescia; בשנת רנ"ב (1492) – ב"רומאן" Romagna; רנ"ד (1497) – בפדובה Padova; רס"ד (1504) ורס"ו (1506) – במסטרה¹⁷ Mestre; רס"ז-ר"ע (1507-1509) – ב"ריבא" Riva [di Trento];

13 >על פרשה זו, ראה גם יובל, חכמים בדורם, עמ' 140-142. על ר' נפתלי הירץ אולדנדרוף, ראה עוד שם, עמ' 318-321.<

14 צינברג: "כנראה ישב לעת זקנתו באיטליה"; עריק: "בסוף חייו ישב באיטליה".

15 <A296>.

16 בכתב היד: "הרי"ח הנקרא ר' יהוד' חסיד נפטר בשנת תקע"ז ולה"ה ונקבר בק"ק רעגנשבורק וכ"ט באב רל"ב הייתי אני מב"ן ז"ל על קברו וחתמתי שמי על מצבתו" <ב73>. >על תיאורו זה של אולדנדרוף וחימת שמו על גבי המצבה, ראה L. Raspe, "Sacred Space, Local History, and Diasporic Identity: The Graves of the Righteous in Medieval and Early Modern Ashkenaz", *Jewish Studies at the Crossroads of Anthropology and History: Authority, Diaspora, Tradition*, eds. R.A. Boustán et al., Philadelphia 2011, pp. 152-153. רשימה זו נרפסה מכתב יד זה על ידי י"מ תאשמע, "כרוניקה חדשה לתקופת בעלי התוספות מחוגו של ר"י הזקן", כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 126-132.<

17 במסטרה היה גם בשנת 1504. כך עולה מהקולופון שבתרגום המחזור הנזכר לעיל, הערה 2 <דף 173ב: "בהל"ך [=ברוך הנותן ליעף כח] ר"ח סיון רס"ד בעזרת הש"י כתבתי פה מיישרש להיקרה מר' חנליין שת' הסליחות הללו מנחם אלדנדרוף".< ראה גם להלן, הערה 36.

תולדות הגאון כמהר"ר ישעיהו בערלין ז"ל

מאמר זה פורסם לראשונה בגרמנית (ברלין 1879), ואחר כך התפרסם בתרגום עברי בהמשכים ב"מגיד משנה" (תוספת לעיתון 'המגיד'), שנה ראשונה, גליונות 33-38 (א' באלול תרל"ט - ד' בתשרי תר"מ). בראש סדרת המאמרים העיר המו"ל:

את הדברים המובאים במאמר זה הטיפף הרב החכם כמהר"א דר. בערלינער הי"ו בכערלין בראשון לירח מאי שנה זו באסיפת עם לכבוד היום אשר בו בא על שכרו החכם דר. משה בערלין, מטיפף לעדת ישראל בעיר ניישטאדט-געדענס, בהשיגו שכר הקצוב (פרייז) הנוסד ע"י קרן הקימת (שטיפטונג) על שם הגאון ישעיהו בערלין לתת להאישי אשר יצטיין עצמו באיזה ענין בחכמת ישראל. דבריו ההם הדפיס המטיפף כעת בחוברת מיוחדת בנוספות הערות וציוני מצבות הנוגעות לחיי הרב הגדול מהר"י בערלין ז"ל. נקוה כי קוראינו יתענגו ממלאכת החכם ההוא, ויחזיקו טובה גם אל המתרגם דבריו לשפת קדשנו.

המאמר אינו מקיף כראוי את כל תולדות חייו של ר' ישעיהו ברלין, וכפי שהעיר שרגא אברמסון ("ה'קונטרסים' בספר 'הפלאה שבערכין' לרב ישעיה ברלין", סיני קי, עמ' ב): "מאמרו של ר' אברהם ברלינר, שהוא נאום שנאם לכבודו של ר' משה ברלין, כשהלה קיבל פרס מקרן שנקראה על שמו של הרי"ב, היה יפה לשעתו ולמקומו, אבל אינו יפה בשבילנו". מכל מקום, בשבילנו ולמקומו - בבמת 'ירושתנו' - יש מקום למאמר זה, שניחוח המקום והזמן עולה ממנו.

אי אפשר להתעלם מביקורתו הסמויה למחצה במאמרו של אברמסון: בעוד ר"א ברלינר במאמרו הנוכחי מקביל בין רי"ב לגאון מוילנא, אברמסון - באופן בולט ואולי אף מתריס - בחר לפתוח את מאמרו בהקבלת רי"ב לר' דוד פארדו (אם כי ההקבלה לגאון מוילנא, אינה מקורית משל ברלינר, כאשר ציין בעצמו בהע' 2 להלן).

לצד מאמרו של אברמסון, מן הראוי לציין כאן למאמר נוסף, מאת משה סנדרס, 'לתולדות רבי ישעיה ברלין [הרי"ב]', ארשת, ו, ירושלים תשמ"א, עמ' 181-190. שני המאמרים משלימים - כל אחד בתחומו - חלקים נוספים מסקירת תולדותיו וכתביו של רי"ב.

*

סדרת המאמרים מובאת כאן כדמותה כבמקורה, שהיא לשון המתרגם - שלא פורש שמו. תיבות אחדות שנכתבו בכתיב חסר ניתנו כאן בכתיב מלא, תיבות אחדות נוקדו, וכן תוקנו טעויות תרגום ודפוס מוכחות - מהן כתוצאה מאיות לא נכון של תיבות עבריות שנכתבו באותיות לועזיות במקור (כמו החיבור: 'קטן שהגיה לחינוך', שהמתרגם איית: קטן שהגיע לחינוך ועוד. וראה עוד במאמרו של אברמסון שם הע' 3).

הערות השוליים ללא סוגר הן ממחבר המאמר, מלבד הערה אחת שהיא מ'המעתיק' - היינו המתרגם או המפרסם ב'מגיד משנה' - כמצויין בה. ההערות המוסגרות הינן מהמערכת. התאריכים שרובם ככולם צויינו לפי המנין הלועזי, ניתנו כאן במוסגר לפי התאריך היהודי, ככל שניתן היה להעמידו על דיוקו. מה שלא הוברר נסמך על עיקר השנה.

בהמצחה השניה לשנת המאה שעברה חיו שני מאורות גדולים בקרב ישראל שהאירו בתורתם וחכמתם עד למרחוק. אף כי נבדלו זה מזה בכשרונותיהם ומהלך רוחם ועל פיהם שונים היו גם האמצעים אשר השתמשו במו בפעולותיהם הרוחניות, בכל זאת מבלי השען אחד על רעהו התחברו שניהם להגיע למטרה אחת נכבדה ומאוד נעלה. שניהם שמו להם למטרה את החקירה והבקרה החדה והנמצאה כמעט בכל חלקי וסעיפי הספרות העברית; שניהם שמו מבט עין שכלם לתקן כל מעֵנות בנוסחאות הספרים אשר מפיהם אנו חיים, לצרף ולברר הנוסחאות מכל סיג וטפל, להפיץ אור בהיר על כל סתום ולהעמיד האמת על תילה.

שני אנשים גדולי ישראל הם היו: הגאון רבינו אליהו ווילנא (מת בשנת 1797 [תקנ"ח]) והגאון רבי ישעיהו בערלין (מת 1799 [תקנ"ט]). את הראשון מהם נוכל לכנות בלשון התלמוד בשם "עוקר הרים", יען כי תוצאות חקירותיו ביאוריו וחדושו מעידות על שכלו החד ועיונו העמוק עד להפליא, ואת השני נוכל לקרוא בשם "סיני", מפני כי לפניו נגלו כל מרחבי ומעמקי תורתנו המסורה דבר לא נעדר. בקיאותו הגדולה מעוררת השתוממות, לא היה דבר נעלם ממנו. בשם הזה יכנהו גם הרב הגאון חיד"א ז"ל (שם הגדולים ערך "אחא") בעוד אשר הגאון מהר"י לאנדא (בחיבורו נודע ביהודה^[1]) יכנהו לרגלי רוחו הכביר בשם: "אדם קשה כבדול". על פעולות שני הגאונים הם בממלכת הרוחנית², לא נוכל לשפוט מישרים כראוי מחיבוריהם לבד שהשאירו אחריהם לברכה. לא נוכל לעמוד על ערכם רק על פי מספר התלמידים הרבים וכן שלמים אשר הלכו בעקבותם ולאורם נסעו והלכו גם הם להאיר לבני עמם באור התורה והמדע. את עוצמת גדולתם ועוז רוחם הכביר נוכל לשער בראותינו כי גם הערות קטנות המפוזרות בחיבוריהם היה בכוחן לפקוח עיני אלפי תלמידיהם הבאים אחריהם בעינים עמוקים ולבנות עליהם ארמוני מדע ותושיה בחקרי לבב. אף אם נמצאו רבים מחכמי עמנו בעת החיה אשר לא יחפצו להכיר ערך שני הגאונים ולהוקיר תוצאות חקירותיהם, יען לא ימודו ולא יחקרו; כן נמצאים גם כאלה אשר אינם שוים בעיניהם גם להזכירם בחיבוריהם (כן עד"מ לא יזכיר סופר קורות ישראל החכם גרעטץ את שם הגאון ישעיהו בערלין בחלק י"א מחיבורו הגדול) - בכל זאת ישארו שניהם כוכבים מזהירים עד קץ הימין בשמי הספרות העברית.

על אודות חיי ופעולות הגאון רבינו אליהו ווילנא כבר נכתבו חיבורים אחדים המפיצים אור על תולדות האיש הגדול דגול מרבבה ההוא, ועל ידי כתבי היד שנשארו מעזבון החר"ש^[3] צוקערמאן במאהילעוו אשר הלך לא כביר לעולמו יופץ אור יותר על תולדות הגאון רא"ו; ביחוד יש תקוה כי ע"י כ"י ההם אשר ייצאו לאור נוכל לברר האמת מן השקר אשר בהמשך

1 [מהדורה קמא, יו"ד סימן כג.]

2 גם הרב מהר"א יעלינעק נ"י מעריך גודל שני הגדולים הם זה לעומת זה בהקדמתו לחלק השני לחיבור הפלאה שבערכין. [הקדמתו (בגרמנית) למהדורת ווין, תרי"ט.]

3 [=החכם ר' שמריהו. היה חתן בתו של ר' אברהם אחי הגר"א. נפטר מוצאי שמחת תורה תרל"ט. ראה עליו: ר"ד קמנצקי, 'כתב יד קדשו של רבנו הגר"א [ה]', ישרון יט, עמ' תשה, הע' 3.]

הזמן התערב ביחוס רבים מחיבורי הגאון הנ"ל שנתייחסו לו ללא-אמת. אך בנוגע לקורות חיי הגאון ר' ישעיהו בערלין לא נכתב מאומה עד היום, וזו הפעם הראשונה אשר נסיתי לחבר בחוברת את כל אשר אספתי ודרשתי ביגיעה רבה אודות חיי האיש הגדול הזה אשר היה למופת לרבים. בעצם היום הזה אשר בו לפני שמונים שנים הלך הגאון ההוא לעולמו ננסה לחדש זכרונו להציב לו מזכרת נצח ובאורו נסע ונלכה.

רבינו ישעיהו נולד בשנת 1719 [תע"ט]⁴ בעיר אייזענשטאדט⁵ ובעודו בילדותו בא עם אביו ר' ליב או לייבוש לעיר בערלין, ומסיבה ההיא נקרא אביו ומשפחתו אחריו בשם "בערלין" או "מבערלין". העתקת משכנו מאייזענשטאדט לבערלין קשורה במקרה אחד מקורות הזמן אשר נקרו ואתיו מזמן קודם.

בסוף המאה השבע עשרה נגרשו היהודים מעיר אייזענשטאדט וסביבותיה, אשר סיבות הגירוש ההוא עוד בערפל חתולתן, אך זאת נודע כי הגירוש ההוא היה לו יחס והצטרפות לגירוש היהודים אז מעיר וויען בירת מלכות עסטרייך. על זה יעידו הדברים החרותים על מצבות הרבה במקום הקברות הישן לבני עמנו בעירנו זו בערלין, יען כי מלבד שמות הנפטרים נזכר גם כן כי היו ממגורשי אייזענשטאדט⁶. המצבה היותר עתיקה היא משנת 1689 [תמ"ט], והוצבה לזכרון האשה שמחה בת ר' יהודא הקדוש ממגורשי אייזענשטאדט⁷ אח"כ, לפי הנראה, כאשר נתבטלה גזירת הגירוש, יוכל להיות כי אחדים מהמגורשים שנשארו בארץ שבו לאייזענשטאדט, ואלה נקראו מקרוביהם שנתישבו בבערלין לבוא אליהם לשבת עמהם שם. לאלה תתחשב גם משפחת ליב אשר בתוכה נזכר גם אחיו וואלף בכנוי "בערלין" (ראה מיני תרגימא עמ' 32) אולי בא אביהם שהי' נקרא "ר' מרדכי מוכיח מאייזענשטאדט" לבערלין מקודם לזה⁸ יען כי על פי הערה הנמצאת בפנקס המוהלים בעדתנו נראה כי בשנת 1716 [תע"ו] נולד בן אל איש אחד שלמה שמו שהיה חתן הרב ר"מ מוכיח, והילד נקרא בשם "הירש". וזה

- 4 זה נראה ממה שחרות על מצבתו בשנת 1799 [תקנ"ט] ושם נאמר כי היה בן שמונים במוטו.
- 5 הרב ר' משה קערנער בחבורו "רשפי קשת" עמוד VIII בהספדו על מות הגאון אומר: עיר אייזענשטאדט הרה וילדה, עיר בערלין גדלה שעשועיה, אוי נא לה אמרה ברעסלויא כי אבדה כלי חמדתה. [במקור שם, תיבות: כי אבדה כלי חמדתה, מודגשות ואחריהן צוין לפ"ק - היא שנת פטירתו תקנ"ט].
- 6 לפי זה נראה כי לא היהודים ממגורשי וויען לברם יסדו את עדת ישראל בבערלין, אך גם מגורשי אייזענשטאדט ומקומות אחרים לקחו חלקם בזה. (ראה בס' קורות היהודים בבערלין להחכם ל. גיינער ח"ב עמוד ה').
- 7 ע"ז העיריני בטובו החכם הר"ל לאנדסהוט נ"י אשר אסף ענינים הרבה המפיצים אור על קורות עדת ישראל בבערלין ואשר עוד לא עלה בידו להוציאם עד היום.
- 8 מן ר' מרדכי מוכיח ההוא מביא נכדו הגאון ר' ישעיהו בערלין ביאור על המקרא: "וינס ויצא חרוצה" על מלת "יצא" הנראית כמיותרת נאמר בתלמוד כי ראה יוסף אז דמות אביו אך כחידה היתה מאין לקחו חז"ל דרשתם זו. הרב מהר"מ מוכיח אומר על זה כי סמכו דרושם על ראשי התיבות של מלת ויצא: "וירא צורת אביו" (ראה הפלאה שבערוכין ערך דיוקן, ובמיני תרגימא דף ד' דפוס ווילנא, ואשר תחת "מהר"מ מוכיח" צ"ל שם "מהר"מ מוכיח").

כינויי גנאי לחגאות הנוצרים בלוחות העבריים

מבוא

חישובי הלוח העברי היוו מאז ומקדם מקור לגאונות האומה, כמאמר חז"ל: "אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יוחנן, מנין שמצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות, שנאמר 'ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים', איזו חכמה ובינה שהיא לעיני העמים? הרי אומר זה חישוב תקופות ומזלות"¹.

חישובים מסובכים ומורכבים אלו לא היו מסורים ביד כל אדם והיו מסורים בידי חכמים (כפי שעולה למשל מהביטוי: סוד העיבור²). אולם, "כשראה הנשיא הזה [הלל], שיפוצו הגליות, לכן כתב המסורה לתורה, ומסר להכל גם העברונות לחשבון המועדות, שעד ימיו היה בסוד להנשיא ובית דינו, והיו מקדשין ע"פ ראייה, ובא הוא ומסר להכל החשבון"³.
חשבונות אלו נאספו בספרי עברונות שתפקידם היה להעמיד את הלוח על מכונו והשתקפותו על פי סדרי המזלות, מזג האוויר ומהלכי צבא השמים.

בשונה מלוחות אלו נדפסה בעת החדשה המוקדמת ספרות 'לוח שנה' עממית, הכוללת את סדר ימות השנה ומועדי החגים, כמו את כל המידע החיוני ליהודי הרוצה לקיים את המצוות הקשורות בזמן, כדוגמת מועדים וראשי חודשים. לצד המידע היהודי צוינו ברוב הלוחות אף חישובי הלוח הנוצרי, חגאותיהם וימי 'הקדושים' אשר להם. לציון תאריכים אלו היתה משמעות כפולה. יש מן התאריכים שנועדו להוות תמרור אזהרה ליהודים לבל יצאו באותם ימים מבתיהם אל רחובות הנוצרים מפני הסכנות שארבו להם⁴. אך עיקר הסיבה לציון תאריכים אלו נבע ממטרות מסחר: היהודים כמיעוט דתי ניהלו עסקים עם שכניהם הנוצרים ועל כרחם התחשבו בלוח הנוצרי. רוב הירידים נקבעו לפי תאריכים וימי 'קדושים' נוצריים, כך שהלוח

* התודה והברכה למכון עד הנה – לחקר המורשת התורנית בגליציה ובוקובינה, שבעידודו רואה מאמר זה אור.

1 שבת עה ע"א.

2 ראה ראש השנה כ ע"ב, ורש"י שם: "סוד העיבור, ברייתא שנויה ברמזים". וראה עוד כתובות ק"ב ע"א: "בסוד עמי לא יהיו", זה סוד עיבור, עיי"ש.

3 תפארת ישראל, בועז, אבות פרק ב אות ו.

4 הגבלות רבות הוטלו על היהודים בימי חגאות אלו, באביניון של אמצע המאה ה-13 התפרסם צו מטעם העיר שלפיו 'כאשר גופו של המושיע [לחם ה'קדוש'] מובא לחולים, אסור לשום יהודי או יהודייה בני יותר מתשע שנים להישאר ברחוב היהודי בנוכחותו. אלא עליהם להסתלק ולהסתתר' (ש. סמנסון, הכס הקדוש והיהודים, תל אביב, 1994, עמ' 377-368). בהקשר זה ניתן לציין את צו גירוש יהודי טוסקנה בשנת 1517, בעוון הלואה בריבית בימי חג נוצריים (משה דוד קאסוטו, היהודים בפירנצה בתקופת הרנסנס, ירושלים 1967, עמ' 54; בצלאל רות, תולדות היהודים באיטליה, תל אביב 1962, עמ' 108).

הלועזי וחגאותיו היה חיוני והכרחי ליהודי אירופה⁵.

בהתחשב בנסיבות אלו ובמידת הפופולריות להם זכו לוחות השנה במשך הדורות, ניתן להבחין כי מזיגת הלוח הנוצרי עם הלוח היהודי הופכת ליותר ויותר שכיחה, במקביל להסתייגות מוחלטת מן הנצרות וכל מה שהיא מייצגת. אופיינית לכך היא הגדרתו של ר' יוסף יוזפא האן נורלינגן כשהוא מזכיר את הלוח הלועזי: 'לוחות של האינם נימולים'⁶.

במאמר זה אדון בתהליכי יצירה של שפה יהודית פנימית – פולקלור של עיוותי לשון מכוונים ורמזים גלויים ונסתרים המכילים בוז ולעג לדת הנצרות השלטת באירופה. אתמקד בעיקר בשקיעתה הפתאומית והיעדרותה מהספרות בתקופת העת החדשה המוקדמת – ראשית תקופת רבותינו האחרונים.

'שקץ תשקצנו ותעב תעבנו'

בשני התלמודים מצויה הסתייגות מן האלילים וסמליהם, ובעת ההכרח להזכירם, שיבשו את שמם באופן גנאי ונלעג⁷.

כך שנינו במסכת עבודה זרה (מו ע"א):

יכול לא לשבח ולא לגנאי? ת"ל 'שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא', הא כיצד? היו קורין אותה בית גליא - קורין אותה בית כריא, עין כל - עין קרץ.

דברים כעין אלו נאמרו גם בירושלמי (שבת פ"ט ה"א):

'צא תאמר לו', צואה תאמר לו. צאיהו נבליהו. את שקורין אותו פני מלך קורין אותו פני כלב. עין כוס עין קרץ. גדיא גלייא. רבי תנחומא בשם רב הונא 'העי אשר עם בית און מקדם לבית אל'. מקדם היו קורין אותו בית אל ועכשיו קורין אותו בית און⁸.

הנטייה ללעוג על האלילים באמצעות עיוות השם למילת גנאי בעלת צליל דומה המשכה גם

5 בנושא זה הרחיבה אלישבע קרליבך בספרה Palaces of Time עמודים: 148-158, להלן שתיים מהדוגמאות שהובאו שם לציטוט: 1. על לוח שנה מליטא מסוף המאה ה-19, כתבו כך: תחילת החודשים והחגים לפי הכנסיה היוונית (אורתודוכסית) והרומית (הקתולית) ברוסיה: אלה שהם חוגגים יחד [...], ואלה שהם חוגגים בנפרד [...] עם כל הירידים הקשורים להם, שכן אלה יועילו מאוד לבני אדם התלויים בירידים. כללנו את תחילת החודשים ואת חגיהם של הנוצרים מחוץ לארצנו" (לוח ווילנא לשנת תרכ"א, בדפוס ר' יוסף ראובן בן ר' מנחם מן ראם. עמ' 2). 2. על לוח אחר מוורשה, אף הוא מאותה מאה, אנו מוצאים תיעודים שלמים של שמות ערי היריד ותאריכיהם, ואף את מחירי הנסיעות לירידים (לוח שנה וורשא על כל האלף השישי, הוצאת אברהם וואקס, שנת 'לוח קטן כללי על כל ימות עולם).

6 יוסף אומץ, מהד' פפד"מ תרפ"ח, עמ' 257 (ההפניות לספר זה להלן מכוונות למהד' זו).

7 ניתן לראות תופעה זו כבר בימי הנביאים, כמסופר על חזקיהו המלך ש"כתת נחש הנחשת אשר עשה משה, כי עד הימים ההמה היו בני ישראל מקטרים לו ויקרא לו נחשתן" (מלכים ב יח, ד), ראה פי' רש"י שם: "ויקרא לו נחשתן - לשון בזיון, כלומר מה צורך בזה אינו אלא נחש נחושת".

8 גם הכינוי הרווח במשנה 'ימי אידיהן' (או: עידיהן), הוא שם גנאי לחגאותיהם - ראה עבודה זרה ב ע"א.

ישיבת פרשבורג בימי ה'כתב סופר'

הקדמה: הרב בנימין שלמה המבורגר

מעט מאוד ידוע על החיים הפנימיים של ישיבות אשכנז המרובות שהתקיימו במשך כאלף שנה. רוב המידע עליהן הוא כרונולוגי, שמות ראשי הישיבות ומרביצי התורה, תאריכים, לעתים גם אירועים חריגים. פה ושם גם התייחסות לחשיבותם של גדולי התורה ולדרכי הלימוד שלהם.¹ תיאורים חיים על ההווי בשיבה או פרקי זכרונות בעלי נופך אישי, הן תופעה שהתפתחה בעת החדשה כאשר הנגישות לבתי דפוס התרחבה מאוד והעולם המערבי הוצף בכתבי עת, וב"עשיית ספרים אין קץ", בכל השפות והלשונות. לפיכך סוג זה של ספרות, ז'אנר בלעז, היינו פרקי זכרונות על חיי הישיבה, הגיע לידינו בעיקר מישיבות ליטא המאוחרות,² שפרחו בסוף ימיה של יהדות אירופה הותיקה, במאת השנים שעל סף השואה, בעידן בו ישיבותיה של אשכנז, הגדולות, הותיקות ועתירות היחס כבר היו בעיצומה של נסיגה טראגית, והחרדים לדבר ה' בארצות מערב אירופה כבר עסקו בבניית הכלים החדשים שאיפשרו את עצם קיומם של חיי תורה ומצוות בעידן המודרני; כאשר רבני אשכנז נאבקו בחירוף נפש במחריבי ישיבות, מושלים גרמניים ואחים בוגדים, נושאי ההשכלה הגרמנית והרפורמה היהודית המזוייפת.

בזמנים קשים אלה עוד נשמע קול התורה בגרמניה בישיבות בנוסח בית המדרש הישן של גדולי ישראל כגון הללו של רבי יעקב יוקב עטלינגר בעל 'ערוך לנר' (תקנ"ח-תרל"ב) באלטונא ורבי יצחק דוב הלוי באמברגר (תקס"ח-תרל"ט) בוורצבורג, או בישיבות מחודשות כבית המדרש הברלינאי של רבי עזריאל הילדסהיימר (תק"ף-תרס"ט) וישיבתו הפראנקפורטאית של רבי שלמה זלמן ברויאר בעל 'דברי שלמה' (תר"י-תרפ"ו), אבל התהפוכות התרבותיות הקשות בגרמניה לא איפשרו עדיין את החייאת ישיבות אשכנז הגדולות של העבר והפיכתן מחדש למרכזי תורה בקנה מידה עולמי.

ברם, ארץ אשכנז הותיקה, שבמשך דורי דורות ייצאה חכמי תורה למזרח אירופה, לארצות פולין וליטא, והפריחה בהן את התורה, הצליחה גם בעידן הקשה של השתלטות ההשכלה והרפורמה, לחזור על הישג אחד מרשים ביותר, באמצעות פועלו ההירואי של רבי משה סופר בעל 'חתם סופר' (תרכ"ג-ת"ר): הישיבה הרמה בפרשבורג.

1 עי' בשלושת כרכי ספרי הישיבה הרמה בפירודא, בני ברק תש"ע.

2 פרקים ממין זה נאספו בחיבורם של עמנואל אטקס ושלמה טיקוצ'ינסקי, ישיבות ליטא: פרקי זכרונות, ירושלים תשס"ד.

רבי דוד צבי לווינגר זצ"ל

חיי הישיבה בפרשבורג ואורחותיה

מה שרומא ואתונה היו בתחום האמנות, או בולוגניה [איטליה] במדע המשפטים, או פריס בתיאולוגיה הנוצרית של ימי הביניים, היתה בחיי התורה והעיון הרבני-תלמודי במשך מאות שנים ובמידה רבה עד היום הזה פרשבורג, עיר המלכת מלכי הונגריה הישנה. מזה כמה דורות גדולי ישראל ותלמידי החכמים המצויינים ביותר שישבו בפרשבורג על כיסא הרבנות, מהווים שרשרת מהודקת ובלתי נפסקת, ובאמצעות אלפי תלמידיהם הרחיבו את גבולי התורה בכל הונגריה וגרמניה. כמו שבבית העלמין היהודי של פראג נמצאים קברות האנשים המפורסמים ביותר בעם ישראל, לא פחות מזה גם בבית החיים הישן של פרשבורג, צמוד לשפת נהר הדנובה, נראים מספר גדול של קברי כבוד, שבהם קבורים מאורי וגאוני ישראל כגון מהר"ם ברבי, רבי משה חריף, רבי עקיבא איגר (קרובו³⁵ של הרב של פוזן הנושא אותו שם), המקובל רבי משולם טיסמניץ והרב הגדול משה סופר ('חתם סופר').

ההבדל בין פראג ופרשבורג הוא בזה, שבפראג יכולים להתפאר היום רק בבית העלמין שלה שמעיד על גדולתה בעבר, ולעומת זה פרשבורג יכולה להצביע בגאווה מוצדקת לא רק על רבניה הנפטרים, אלא בעיקר על חייה היהודיים שעד היום תוססים בה ועל התורה אותה מלמדים ולומדים בין חומותיה גם היום.³⁶

הישיבה של העיר פרשבורג, מצויינת במספר תלמידיה ובחשיבותה, מיוחדת במינה בעולם היהודי, אנדרטה מכובדת ביותר של אמונה ודעת עתיקות ימין. בין כל הגאונים שהזכרנו בולט במיוחד רבי משה סופר מפראנקפורט דמיין, ה'חתם סופר', שלו בעיקר חייבת פרשבורג את הפרסום שלה בזכות הישיבה שהוא הקים. ישיבה זו גדלה תחת הנהגתו לישיבה הגדולה ביותר לא רק של אוסטרו הונגריה וגרמניה, אלא של כל תפוצות עם ישראל. אחרי פטירתו היא הגיעה לשיא פריחתה על ידי בנו שלא נפל ממנו רבי שמואל וולף סופר מחבר ה'כתב סופר'. כיום נכדו הרב של פרשבורג הנוכחי³⁷ ממשיך בדרכם.

אם בגמרא נאמר על ארץ ישראל "אורא דארץ ישראל מחכים",³⁸ ניתן לומר בצדק על פרשבורג, המכונה בפי החרדים: "ירושלים הקטנה", כי באויר שלה נושמים תורה ויראת שמים, שהרי מאז ומתמיד יושביה היהודים עסוקים במידה רבה במיוחד בתורה, עבודה וגמילות חסדים. הילדים של פרשבורג מקבלים מלידה מה שאחרים צריכים ללמוד בעמל. היכולת

35 אבי אמו.

36 על כך נכתב מאמרו המפורסם של רבי מאיר שפירא מלובלין, 'פרשבורג – פראג', נכלל בספרי: זכרונות ומסורות על החתם סופר, בני ברק תשע"ד, עמ' 383-389.

37 רבי שמחה בונם סופר בעל 'שבט סופר' (ת"ג-תרס"ז).

38 בבא בתרא קנח ע"ב.

לספוג תורה ויראת שמים כביכול עוברת אליהם עם חלב האם. ברחוב היהודים, בו עדיין התגוררו לפני 25 שנה,³⁹ בתקופה של התיאור שלנו, רוב היהודים, נמשכו בצורה טבעית ועקבית לתורה ולעבודה. בכל בית שני או שלישי שכן בית כנסת, בכל רביעי חדר שיעורים, שבו לימדו ולמדו תורה בציבור בכל ערב.

אין זו הגזמה או ביטוי של התלהבות יתירה. עובדה מוכחת היא שבתקופה זו היו ברחוב היהודים וברחוב הסמוך לו 'שלושטראסה', לא פחות מאחד עשר בתי כנסת, מלבד בית הכנסת הגדול המפואר ומלבד 'חדר השיעורים' של הישיבה שבו התפללו בחורי הישיבה, ועוד ששה 'שיעורים', שבהם לימדו ברכים בכל ערב חומש-רש"י, משניות וגם גמרא עם מפרשים על ידי ראש בית הדין ותלמידי חכמים מופלגים אחרים.

עלינו לציין במיוחד את 'חברת הש"ס', בה הגאון הגדול והמפורסם רבי נתן וולף ליבר ז"ל, ראש בית הדין,⁴⁰ מסר בכל ערב את שיעוריו החריפים והעמוקים, כאשר במיוחד בשיעור 'הלכה-תוספות'⁴¹ היה החדר מלא עד אפס מקום על ידי שומעיו הרבים, ביניהם הרבה בחורים. בנוסף להם עלינו להזכיר את חברת 'תורת חסד', שבחדר השיעורים שלה בכל בוקר בשעה 11 התאספו בחורים, בדרך כלל עניים, שלימדו גמרא על הסדר, כל יום בחור אחר. לחברה זו יש קרן, שממנה כל חבר מקבל 3-6 גולדן⁴² בשבוע כעזרה להוצאות מחייתו, וממנה גם המועמדים לשמש ברבנות המוכשרים הנשואים מקבלים 6 גולדן תמיכה שבועית עד שמתחילים לשמש ברבנות.

אך פאר מוסדות קהילת פרשבורג היא הישיבה, שבה למדו בשיא פריחתה תחת רבי משה סופר ז"ל 600,⁴³ וגם תחת הנהלתו של מורי הבלתי נשכח רבי שמואל וולף סופר ז"ל עוד 500, וכהיום תחת הנהגתו של הרב של פרשבורג הנוכחי, רבי בונים סופר נ"י, 300-400 בחורים. נקל להבין שמרבית התלמידים באו מבתי עניים. עובדה זו אינה חיסרון, שכן כבר נאמר בגמרא:⁴⁴ "הזהרו בבני עניים שמהן תצא תורה". אבל גם הבחורים האמידים היו מיוצגים, שהרי המשפחות

הכי מיוחסות של הונגריה ובחלקם גם של גרמניה שלחו את בניהם לישיבה של פרשבורג. אין זה פלא,⁴⁵ שהרי בימים ההם יהודים לא התקבלו בקלות למוסדות של המדע הכללי, ומה גם שאותם מוסדות נחשבו לשלייליים אצל אבותינו. באותם ימים ראו בתורה את החכמה היחידה שאמורה לבנות את שכל האדם ואת נשמתו ולעדין אותם. מי שלא היה בקי במקצועות

39 סביב שנת תר"ל.

40 רבי נתן בנימין נטע וולף ב"ר אברהם שמואל זנוויל ליברלס-סג"ל, נולד בפירודא בשנת תקס"ה. בשנת תקפ"ה בא לישיבת החת"ס בפרשבורג. הרבין תורה בפרשבורג בחיי רבו. את בנו רבי שמעון סופר שלח החת"ס ללמוד אצלו קבלה. שימש כדיין בפרשבורג (משנת תר"ו) וראב"ד שם (משנת תרי"ח). נפטר ב" בכסליו תרמ"א.

41 הכינוי העתיק לשיעורי עיון ופולפל בשיבות אשכנז.

42 המטבע של ממלכת אוסטרו הונגריה באותם ימים.

43 מספר זה הוא מופרז, ראה: זכרונות ומסורות על החתם סופר, בני ברק תשע"ד, עמ' 63, הע' 41.

44 נדרים פא ע"א.

45 הכותב מסביר לקוראים הנמנים על החברה היהודית המודרנית את ההשקפה היהודית המובהקת בקרב בני דורו של ה'כתב סופר'.

אלו נחשב לבור ועם הארץ, ואף אם תלמידי החכמים לא ביזוהו גם לא נחשב שווה ערך להם. לכן לא מפליא היה שאפילו העניים שלחו את בניהם, אם רק היו מוכשרים דיים, לישיבה של פרשבורג, כדי שישתו שם ממעיין התורה, וגם אם לא יגיעו לתפקידי רבנות לפחות יגדלו להיות יודעי ספר ובשום אופן לא עמי הארץ.

היום לצערינו הגענו למצב שלא תמיד יש סתירה ממשית בין המושגים של רב ועם הארץ. הסיבה לתופעה זו היא שמשקיעים את רוב המאמצים בחכמות החיצוניות על חשבון ידיעת התורה, במקום לקיים את דברי המשנה: "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ",⁴⁶ דהיינו שהתורה תהיה עיקר ודברי חולין טפלים לה.

נשאלת השאלה, האם בתקופתנו בה יש כמה סמינרים לרבנות שבהם מקיימים 'תורה עם דרך ארץ' במידה שווה יש עוד זכות קיום לישיבה של פרשבורג בה בטעות⁴⁷ אין נותנים לחכמות החיצוניות מקום רשמי? למרות הכל עלינו להשיב על כך בחיוב. לעניות דעתי פרשבורג תשאר תמיד המרכז של תורה וחכמת התלמוד, מקום שבו המים החיים של התורה זורמים כשהם צלולים, מקום בו מוזגים לכל אחד מי מרפא ללא זיופים, מקום שהוא אכסניה של תלמידי חכמים ויראי שמים, שהם דוגמא מאירה שמזרות את תלמידי הרבנות ומעוררתם. ובנוגע לחכמות החיצוניות הנצרכות, שעדיין אין להם רשמית מקום בתכנית הלימודים, קיימת אפשרות לבחורים באופן פרטי להשלים את הלימודים בבתי ספר התיכוניים, לדוגמא בבית הספר של הקהילה שנפתח לפני מספר שנים ומציע לימודי ערב לבחורים. תקוותינו, שהאב"ד ור"מ הנוכחי יחליט בקרוב בהתאם לרוח הזמן ולמשאלת לבם של חברי קהילה רבים לספח את בית הספר הזה לישיבה ולהרחיבו.⁴⁸

סטינו מעט מהנושא המקורי, שהרי מטרתנו היא להציע לפני הקורא תיאורים אמיתיים, גם אם בחלקם ברוח משעשעת, על חיי הישיבה של פרשבורג ואורחותיה. המגמה כאן היא להעניק לקורא הנכבד מושג כלשהו של חיי הישיבה של פרשבורג. הללו ררחוקים מחיים ישיבתיים ימצאו אולי טעם בתיאור מציאותי ויגלו הרבה ידיעות חדשות. ואלה שמכירים את החיים הישבתיים מבפנים, ובמיוחד אלפי בוגרי הישיבה, שמפוזרים בכל קצוות תבל ומשמשים כרבנים, מורים, פרופסורים, דוקטורים וחברי קהילות יהודיות מכובדים, התיאור שלנו יעזור בם זכרונות נעורים נעימים של התקופה היפה של מעמד הבחורים וחיי הישיבה בפרשבורג.

1. ה'זעמאנעצען'

'זעמאנעצען'? שואל הקורא הנכבד, מה זה 'זעמאנעצען'? וזאת בצדק. הרי היצור המילולי המוזר הזה לא שייך לאף אחת מהשפות המודרניות שלנו; גם באוצר המילים של הקדמונים

46 אבות פ"ב מ"ב.

47 'בטעות' – זוהי השקפתו האישית של הכותב ולא של רבותיו בפרשבורג, כפי שהערנו לעיל.

48 בעיית לימודי החול בפרשבורג מול דרישות הממשלה וחוגים יהודיים מודרניים, והטלטלות שגרמה, נידונה בכמה ספרים, והמחבר מעניק פה את זוית הראיה שלו.

נחפשו לשוא. לא נמצא את המילה המוזרה הזו בשום מילון ואף לא בשום לקסיקון-שיחות. למיטב ידיעתי זו גם אינה מילה מוכרת בידיש המדוברת אצלנו בעולם היהודי. אבל בפרשבורג, מושב הישיבה המפורסמת, כל בחור שאך רק 'זמן' אחד שהה בישיבה הספיק להכיר את פירוש המילה הזו. ואפילו כל ילד בשכונת היהודים יכול להסביר ולהוקיר את תוכן המילה. מי מבין תושבי רחוב היהודים אינו יודע, מה זה 'זעמאנעצען'! שהרי פעמיים בשנה התופעה הזו מעניקה לרחוב היהודים צביון מיוחד. ה'זעמאנעצען' הם ההתייעצויות והשיחות בין הבחורים לפני תחילת כל 'זמן' של הישיבה בעיניני השכרת חדרי האכסניה ל'זמן' הקרוב והחלפתם. בסתיו מתקיים 'זעמאנעצען' מהימים שאחר חג הסוכות עד ראש חודש חשוון, ובאביב מהימים שאחר חג הפסח עד ראש חודש אייר. לפני 30 שנה⁴⁹ וגם היום מתקבצים בעונה זו ברחוב היהודים קבוצות רבות של 8-10 בחורים, המכונות בשפת הגטו בשם Rädlaך, וכל שנים או שלושה מתוכם קובעים ל'זמן' הבא חברותא הן ללימוד והן לאכסניה. ב'רעדלאך' מתנהל המשא ומתן כמה כל אחד מסוגל או מוכן לשלם עבור חדר עם ספרים. וכמו בברית הנישואים כך גם את הברית הזו בני החברותא כורתים כאן מתחת לכיפת הרקיע. כאן הבחורים מסכמים אם שנים או שלושה ישכרו חדר מסויים, אם החדר יכלול ספרים או שיהיה בלעדיהם. כל סיכום חייב לקבל את אישורו של הגבאי הראשי של הבחורים, שהוא בדרך כלל בחור ותיק וחשוב. הרבה פעמים הוא מתערב בגיבוש הקבוצות ומלאכתו לא קטנה.

הוא חייב לבדוק שהבחורים יתאימו, כדי שלא יצטערו על החלטה פזיזה במשך 'זמן' שלם. לגבאי הראשי או 'אדון המפקח', יש כמה תפקידים חשובים ב'זעמאנעצען': הוא מכתוב [ומזווג] לבחורים עניים ומוכשרים [הותיקים] את ה'חזר-בחורלך' [=הצעירים], דהיינו את תלמידי הישיבה שעדיין זקוקים לבחור מלוה שמכונה 'חזר-בחור' [=בחור ותיק שחוזר עמו את הלימוד],⁵⁰ מי מהם [הצעירים] ילך לאכסניה עם ספרים ובנוסף גם ישלם סכום כסף לכיסוי הוצאות המחיה [של הותיק].

הגבאי הראשי הוא כעין אורים ותומים של הבחורים, הוא ה'מזווג זיווגים', בדרך כלל באופן שתלמיד עשיר יצורף לאחד עני והעשיר ישלם את חדרם המשותף. בנוסף הוא ידאג לכך שלא יתחברו שני בחורים שעליהם יצא שם שהם מזניחים את הלימוד או שהם רשלנים בקיום המצוות. תמיד ישתדל לצרף בחור מתקדם עם בחור פחות מלומד, כדי שהחלש ילמד מהחזק. עם סיום קביעת החברותות מתחיל הסיבוב ברחוב היהודים. אחרי העיון בפתקים הרבים שמפרסמים חדרים להשכרה בשערי הבתים, עולים לבתים לבדוק את החדרים. כאן יש חדר עם ספרים, שם בלי ספרים, הראשון יותר יקר וכמובן השני יותר זול. בפתקים נוספים מפרסמים בעלי חנויות ויחידים השכרת ספרים ל'זמן' אחד. הבחורים האמידים מעדיפים חדרים עם חלון לכיוון הסמטה כדי להתבונן קצת במתרחש בסמטה ולהתאוורר אחרי שעות הלימוד.

49 סביב שנת תרכ"ה.

50 יש פה צורך להבחין בין שני מושגים קרובים. ה'חזר בחור' הוא הבחור המבוגר המלמד, וה'חזר-בחורלך' הוא הבחור הצעיר תלמיד-חבר שלו.

והמה בכתובים

על דמיון ההגיה בין ביי"ת רפויה לוא"ו

במאמרו של הרב יוסף שלמה מאיר, 'קווים מקבילים בין יהודה וגליל לבין ספרד ואשכנז', ספר עשירי, עמד (עמ' תקס) על דמיון ההגיה בין ביי"ת רפויה לוא"ו. יש להוסיף שגם בהגיה הספרדית לא היתה אחדות ותמימות דעים. ראה סדור עבודת ישראל (בער) עמ' 34 (אין ספורר במקור), על הפסוק בתהלים (כו, יב) 'רגלי עמדה בְּמִישׁוֹר בְּמִקְהֵלִים אֲבֹרֵךְ הַשֵּׁם' וכה דבריו [המוסגר בסוגריים מרובעות, ממני]:

ותבת בְּמִישׁוֹר הַבֵּי"ת בדגש, וכן כל בְּמִ אחר יהו"א דגוש לפי הקדמון בן בלעם, ואלה דבריו בס' טעמי המקרא, כל מקום שתהיה ביי"ת בראש תבה ותחתיה שבא [לא שוא, וכן להלן בדברי ר"י קמחי] והאות השניה לה פ"א או מ"ם, יבוטל שם חק יהו"א וכו' ואם יהיה מלך (ר"ל תנועה) תחת הַבֵּי"ת בראש תבה יתקיים בו תנאי יהוא; ובעקבותיו הלך הר"מ הנקדן, גם ר' יוסף קמחי [אביו של רד"ק] בס' הזכרון אמר כן והטעים עוד הענין באמרו וז"ל כן אם אות הראשונה ביי"ת בשבא ואחריה מ"ם הַבֵּי"ת דגושה כמו בְּמִקְלֵי, והקורא אותה רפויה אין רוח בעלי לשון המדקדקים נוחה הימנו, שהרי ביי"ת רפויה דומה להברת וי"ו [לא וא"ו] עכ"ל וכן במקרא כ"י משנת נ"ד כולם דגושים על נכון.

ויעוין ברבינו ניסים על הרי"ף (כתובות ב ע"ב) שדן בנוסח חתימת ברכת האירוסין אם אומרים בסופה תיבת "וקידושין", ומביא דברי בעל העיטור וז"ל: "וכתוב בספר העיטור שעיקר הנסחא הוא ע"י חופה בקידושין ביי"ת אלא מפני שהדייקנין קראוה לבי"ת ההיא רפה מפני שהיא סמוכה לה"א לפי שאותיות יהו"א מרפות בג"ד כפ"ת טעו הסופרים וכתבו בוא"ו".

הרי לנו בדבריו שלא היו מדגישים הַבֵּי"ת שבראש התיבה ולכן לדבריו טעו הסופרים, וזה שלא כדברי המדקדקים שנוכרו בדברינו שקודם לזה.

משה צבי פליישמן
ירושלים

*

'לכסות' או 'לנסות' את השופר – תיקונים למאמר וגילויים מכת"י

במאמרי 'מנהג כיסוי השופר בשעת הברכות' שהתפרסם בשנה חמישית (תשע"א), הוכחתי שהמנהג הנפוץ כיום ברוב קהילות ישראל, יסודו בשרשרת טעויות שהתחילה בטעות של ה'בחור-הזעזער' בחיבור 'הגהות המנהגים', שבמקום הנוסח 'מותר לנסות השופר בשעת הברכות' נכתב הנוסח הקלוקל והמטעה: 'צריך לכסות את השופר בשעת הברכות'. עיקר תפיסתי בביאור דברי הגהות המנהגים: התוקע החושש שתקיעותיו הראשונות לא יעלו יפה, יכול לנסות את השופר ולתקוע כמה תקיעות-נסיון ולהתאמן על שופרו גם לאחר שיברך, כדי להרגיל את פיו לשופר לפני שיתחיל בתקיעות של חובה. תגובות רבות ומגוונות התקבלו מאת קהל הקוראים, ויישר כוחם. רובם החזיקו בידי ושיבחו את פרי עמלי. מאידך רבים ביקרו על כך שאין ללזול במנהג הנפוץ זה כבר מאות בשנים. בין המבקרים היו

כבא הספר

מגנזי אירופה

שמחה עמנואל

כרך א, ירושלים תשע"ה; כרך ב, ירושלים תשע"ט

מי לא שמע על 'גניזת קהיר'?! הגניזה ששמרה על היסטוריה אדירה ורחבה של מאות שנים ונתגלתה במאה הי"ט. מגלה הגניזה היה רש"א ורטהיימר, שישב בד' אמותיו והעתיק יומם ולילה קטעי גניזה. הוא לא קשר לעצמו זרי תהילה של ממציא ומגלה, אך עבודתו הייתה לנגד עיניו. את התעמולה הגדולה עשה ש"ז שטר שאף שמעצמו לא התהדר מעולם כמגלה הגניזה, אך שמו נקשר עם גילוי הגניזה. עד עצם היום הזה יושבים חוקרים לפענח את גילויי הגניזה והם מצליחים לזהות ולשחזר חיבורים שלמים או חלקיים מאת רבותינו הגאונים והראשונים.

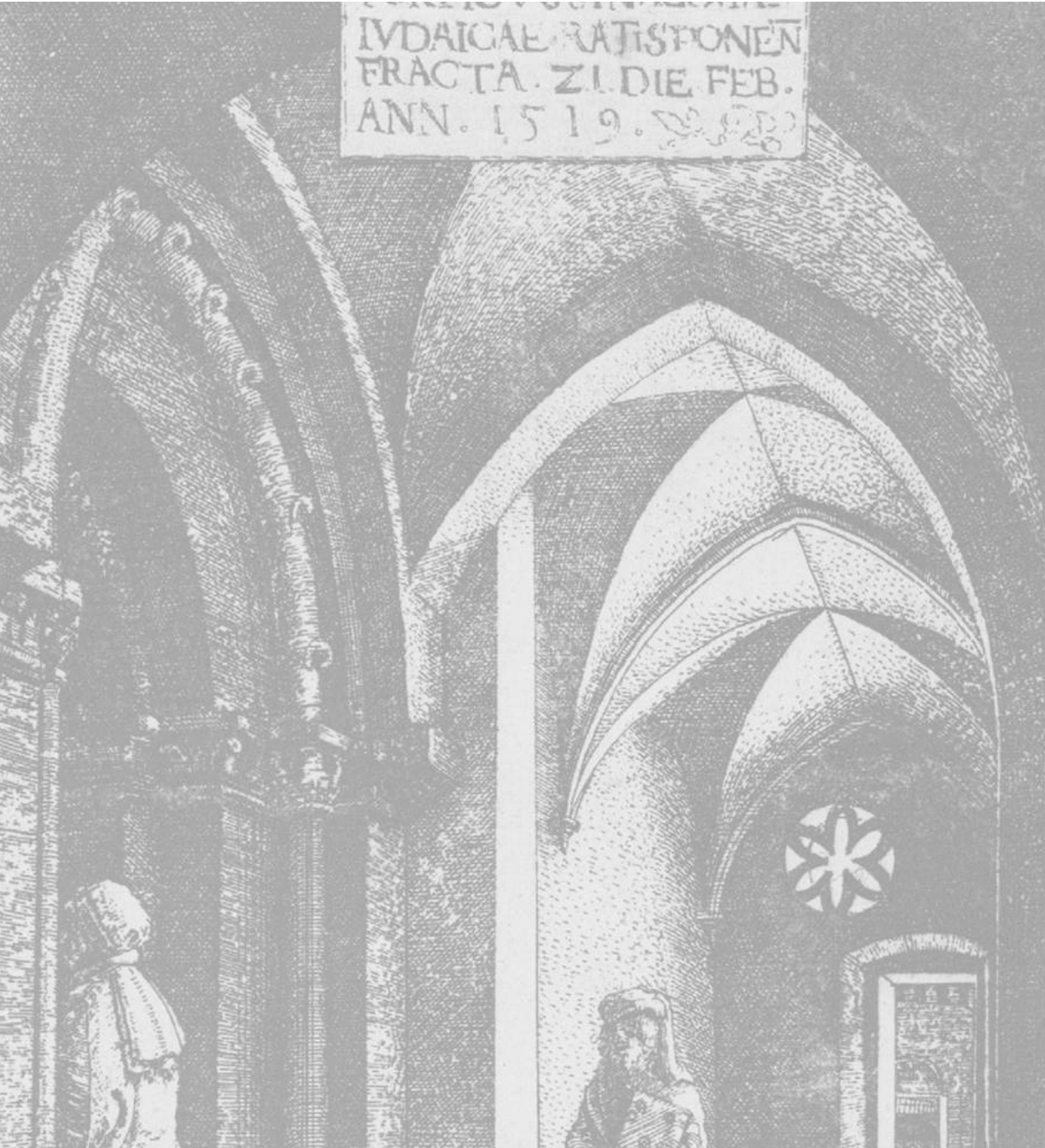
בשנים האחרונות קמה לגניזה זו אחות צעירה – 'גניזת אירופה'. מהי גניזה זו?

לפני מאות שנים נלקחו אלפי דפים מתוך כתבי-יד יהודיים עתיקים, ונעשה בהם שימוש לכריכת ספרים או לעטיפת מסמכים. ספרים עתיקים אלו פוזרים כיום במאות ספריות בכל רחבי אירופה. בשנים האחרונות החוקרים מפרקים ומחלצים מתוך כרכים עתיקים המוני קטעים, ובעזרתם הם מצרפים ומשחזרים חיבורים שלמים או עדי נוסח חשובים ששקעו ונעלמו. לשרידי קטעים אלו טבע פרופ' יעקב זוסמן את השם 'גניזת אירופה'. אכן, היא לא ממש גניזה, אבל כפרפרזה ל'גניזת קהיר' זהו שם נפלא. הספר שלפנינו הוא תוצר עמלו ויגיעתו של פרופ' ר' שמחה עמנואל, מגדולי חוקרי גניזת אירופה, שכמעשה ורטהיימר בשעתו יושב אף הוא בצנעה ושוקד על קטע אחר קטע. שלא כגניזת קהיר שם הייתה גניזה אחת, כאן מדובר במאות ספריות בהן יש לבלוש ולאתר קטעים קטעים, ספרייה ספרייה ושגיונותיה. לאחר יגיעה שלא תתואר העלה בידו מספר מכובד של שרידי חיבורים מרבותינו הראשונים. כאמור, לא מדובר כאן בהדרת טקסט מכתב-יד נורמלי, מעשה ידיהם של חוקרים ומהדירים, אלא בעבודה מפרכת של איתור קרעי דפים שנשמנו בכריכות, בדיקתם ואיחודם לכדי טקסט רציף, לעתים יש לפענח אותיות הפוכות ('כתב ראי') שנותרו דבוקות בשדרות הספרים. מלאכה קשה זו לא נעשית בישיבה על כסא בחדר עבודה. המחבר נסע לשם כך לגולה מספר פעמים, נאלץ להידפק על דלתם של כמרים ואבות מנזרים שלא במהרה נאותו לאפשר עיון בספריותיהם ובוודאי לא הפרדה של כרכים עתיקים. עבודה כזו דורשת תכונות מיוחדות כמו חוש בילוש על רקע תורני נרחב, אומץ ותעוזה מול ספריות ברחבי העולם, ובעיקר סבלנות עמוקה ומתמסכת עד להגעה ליעד ממשי. עבודה כזו נעשית על ידי יחידים ממש, שנראה שאין הגדרה שהולמת אותם יותר מזו של המחבר עצמו – "משוגעים לדבר". המחבר לא הסתפק בגילוי החיבורים. הוא עמל רבות בהדרה משובחת ומעוטרת הערות ומקבילות, ועל כולנה מבואות מקיפים ומאירי עיניים.

ניגש לסקירה מפורטת על תוכן שני הכרכים:

בראש החלק הראשון מבוא מקיף וייחודי על 'גניזת אירופה' – על דרך השימוש בכתבי-היד לכריכות ברחבי אירופה; בין 'גניזת אירופה' ל'גניזת קהיר'; תולדות המחקר; חידושי גניזת אירופה

IVDAICAE RAJISTONEN
FRACTA. ZI DIE FEB.
ANN. 1519.

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י וחז"ל

לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשפ"א

מתפללים בכניסתם לבית הכנסת העתיק ברגנסבורג - ציור משנת רע"ט

לוח מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז לשנת תשפ"א

תשרי

ערב ראש השנה

מחליפים את הפרוכת, המעילים, כסויי עמוד החזן והבימה, בכיסויים לבנים, ומשאירים אותם עד אחרי יום הכפורים. בדורות האחרונים נהגו לכסות גם את עמודי המתפללים במפות לבנות.

גירסאות התפילה

בתפילות ראש השנה כופלים 'לעילא ולעילא' רק בקדישים שנתקנו לאמירת הש"ץ, והיינו: בערבית לפני תפילת העמידה ולאחריה; בשחרית – לפני 'ברכו' ולאחר חזרת הש"ץ; לאחר קריאת התורה; במוסף לפני תפילת העמידה ולאחר חזרת הש"ץ. אך בקדישי מנחה של ש"ץ וכן בכל קדישי יתום אין כופלים. בשאר ימי התשובה, מלבד יום הכפורים, אין כופלים 'לעילא' כלל.

להלן גירסאות התפלה בכל עשרת ימי תשובה:

וְכָתוּב לְחַיִּים טוֹבִים בְּיָמֵינוּ בְּרִיתְךָ (בלא המלה 'כל').

בְּסִפּוּר חַיִּים וְכוּלֵיהּ לְפָנֶיךָ אָנוּ (ולא אנחנו) וְכָל עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל לְחַיִּים וְלְשָׁלוֹם (בלא המלה 'טובים'). סיום העמידה: עוֹשֶׂה הַשְּׁלוֹם, במקום 'המברך את עמו ישראל בשלום'.

בסוף קדיש ובסוף העמידה אומרים את הנוסח הרגיל: עוֹשֶׂה שְׁלוֹם (בלא הוספת ה"א הידיעה – 'השלום').

אָבִינוּ מְלַכְנוּ פְּלֵה דְדָבָר וְחָרַב וְרָעַב וְשָׂבִי וּמִשְׁחִית וּמִגָּפָה מִבְּנֵי בְרִיתְךָ.

אָבִינוּ מְלַכְנוּ כְּתָבְנוּ בְּסִפּוּר מַחֲלָה וְסִלִּיחָה (ולא 'סליחה ומחילה').

להלן גירסאות התפלה בימים הנוראים:

וְאֵז צַדִּיקִים יִרְאוּ וְיִשְׁמְחוּ (ולא 'ובכן צדיקים').

וְנִאֲמַר וְיִגְבֶּה ה' צָב-אוֹת בְּמִשְׁפָּט (ולא 'פְּתוּב ויגבה').

וְדַבְרְךָ מְלַכְנוּ אָמֵת (ולא 'ודברך אמת').

בתחילת הקדושה אחר כל סילוק: פְּתוּב וְקָרָא זֶה אֵל זֶה (בלא 'על יד נביאך').

במוסף ב'ומפני חטאינו': שֶׁנִּשְׁתַּלְחָה (ולא 'השלוחה').

וְתַעֲרַב לְפָנֶיךָ עֲתִירְתָּנוּ (ולא 'ותערב עליך').

הַשֵּׁב שְׂכִינְתְּךָ לְצִוּוֹן עִירְךָ (ולא בהשמטת המילה 'עירך').

הוספות ופיוטים

בכל עשרת ימי התשובה בחזרת הש"ץ אין הקהל אומר 'זכרנו', 'מי כמוך', 'זכותב', אך הקהל עונה: 'אמן' על אמירת 'זכותב לחיים טובים בני בריתך', וכן הקהל מקדים לומר 'בספר חיים' לפני הש"ץ.

בימים הנוראים אומרים את הפיוטים אשר במחזורי אשכנז המובהקים, לפי מנהג פפד"מ ובנותיה, ואין מדלגים בהם, לא בברכות קריאת שמע ולא בתפילות העמידה. הפיוטים של ראש השנה כמעט כולם שוים במחזורי אשכנז ופולין-ליטא.

חלקי הפיוטים נאמרים בדרך כלל לפי ההנחיות המצוינות במחזור. מה שמצוין בו לאמירת חזן,